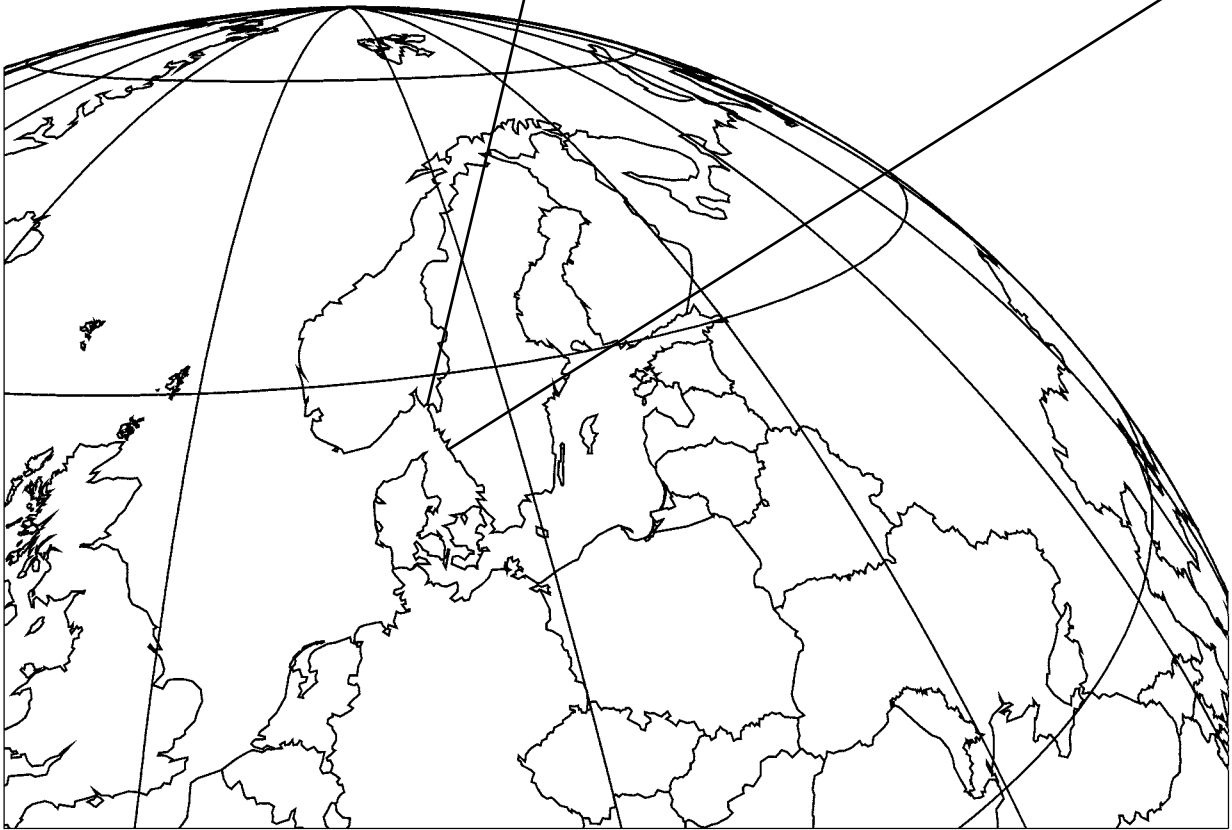
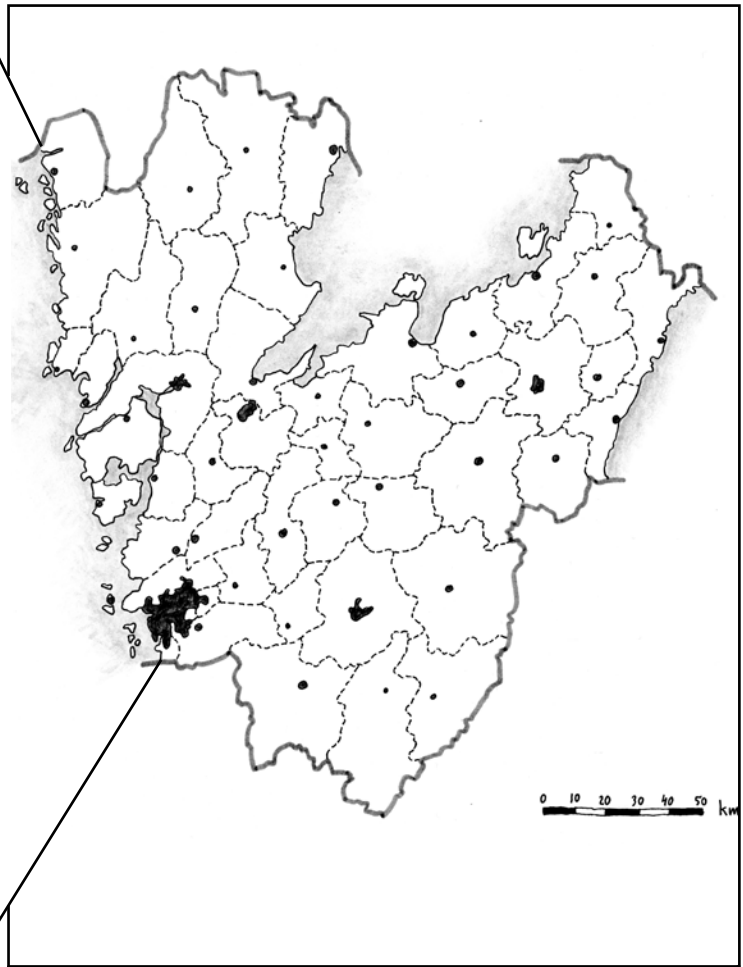

GRANITINDUSTRI

EN FÖRSTUDIE OM KULTURRESERVAT FÖR
STENINDUSTRIN I VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

ANNIKA ÖSTLUND, STIG SWEDBERG, CECILIA WINGÅRD,
LILLEMOR OLSSON OCH CONNY JERER

GRANITINDUSTRI

EN FÖRSTUDIE OM KULTURRESERVAT FÖR
STENINDUSTRIN I VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

ANNIKA ÖSTLUND, STIG SWEDBERG, CECILIA WINGÅRD,
LILLEMOR OLSSON OCH CONNY JERER

Granitindustri. En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götalands län

Författare: Annika Östlund, Stig Swedberg, Cecilia Wingård, Lillemor Olsson, Conny Jerer

Kulturhistorisk rapport nummer 25

© Rio Kulturkooperativ 2008

Beställare: Länsstyrelsen i Västra Götaland

Projektansvarig: Stig Swedberg

Kulturhistoria: Lillemor Olsson, Stig Swedberg, Annika Östlund

Bebyggelse: Conny Jerer och Cecilia Wingård, Bohusläns ByggnadsCultur

Natur: Anna Ljunggren och Maria Magnusson

Foton: Där fotograf ej anges är bilder tagna av Rios personal.

Omslagsbild: Stenhuggare från Hammar 1910. Denna bild från Näset i Västra Frölunda avviker markant från de flesta bilder på stenhuggare. I bildens centrum sitter Hildur Larsson ("Ganlas Hildur") och i bakgrunden finns både pojkar och flickor. Det finns enstaka uppgifter om att flickor var med i brotten, precis som pojkar. Det betonas då att de inte arbetade. Å andra sidan finns det flera stenhuggare som berättar om att arbetet i brottet som pojke mer var att betrakta som lek. Stenbrottet som förskola. Om Hildur, och om vilken hennes roll var, vet vi tyvärr inget. Bild från Näsets hembygdsförenings bildarkiv.

Orienteringskarta: Framställd av Rio Kulturkooperativ med data från ESRI, Map Maker, FMIS samt Länsstyrelsen i Västra Götaland.

Grundkarta: Tillhandahållen av beställaren. Övriga kartor och situationsplaner är framställda av Rio Kulturkooperativ.

Redigering och layout: Optimal Press

Tryck: Nordbloms Tryck, Hamburgsund

ISSN1652-1897

Sökord: Stenindustri, Folkets hus, materialitet, immaterialitet, sociala lämningar, kulturrum

Rio Kulturkooperativ

Skoghem 3296

450 52 DINGLE

www.riokultur.se

rio@riokultur.se

INNEHÅLL:

5.Sammanfattning

11.Inledning

- 14. Igår
- 15. Materialitet / Immaterialitet
- 17. Idag
- 18. Syftet med förstudien
- 19. Metod
- 20. Avgränsning

21.Del 1: Kunskapsunderlag

- 22. Historik
- 26. Fackföreningarna
- 27. Bebyggelsen
- 34. Händelser rapporterade i dagspress

39.Del 2: Analys

- 40. Syftet med ett kulturresevat
- 40. Stenindustrins materiella uttryck
- 42. Stenindustrins immateriella uttryck
- 42. Utformningen av ett kulturresevat för stenindustrin
- 45. Urval av miljöer
- 51. Visioner
- 51. Genderanalys

53.Slutdiskussion

- 54. Kunskapsluckor – vidare forskning
- 55. Fortsatt arbete
- 55. Slutord

57.Källor

67.Bilagor

- 69. Bilaga 1: Lysekils kommun
- 83. Bilaga 2: Sotenäs kommun
- 97. Bilaga 3: Tanums kommun
- 107. Bilaga 4: Strömstad
- 115. Bilaga 5: Munkedals kommun
- 117. Bilaga 6: Västra Frölunda
- 121. Bilaga 7: Bohuslänningen och Lysekils-Kuriren

SAMMANFATTNING

INLEDNING 2

KUNSKAPSUNDERLAG 3

ANALYS 4

SLUTDISKUSSION 5

KÄLLOR 6

BILAGOR 7

Sammanfattning

Del 1

Förstudien syftar till att utreda förutsättningarna och formerna för ett kulturreservat för arvet från den stenindustriella epoken. Ett kulturreservat är till sin karaktär materiellt, men i detta fall har en av förutsättningarna varit att fokusera på det immateriella uttrycket för perioden. Det vill säga idéer, tankar och värderingar.

Arbetet har bedrivits i form av litteratur- och arkivstudier. Dessa har kompletterats med intervjuer och fältbesök. Resultaten har sammanställts kommunvis och analyserats.

De första kända uppgifterna om industriell stenhuggning är från 1700-talet. Stenindustriepoken kan dock sägas börja vid mitten av 1800-talet. I Bohuslän är de första beläggen från 1840-talet, då stenhuggning kan beläggas till Malmön, Hjalmedal, Lysekil och Spjösвик. I norra Bohuslän är de första beläggen från 1870-talet. Då hade stenhuggningen på allvar börjat få industriell karaktär, och etableringen i norra Bohuslän skedde genom storskaliga bolagsetableringar. Krokstrand är det främsta exemplet på detta. Det är dock först på 1890-talet som sten-

Ill. 1. Bild från Lyse hembygdshembygdens bildarkiv.

näringslivet växte sig så stor att den kom att dominera näringslivet och socialt liv på flera orter. En antydning om hur stor denna näring var, är att i Hunnebostrand hade över hälften av befolkningen sin försörjning av stenindustrin år 1909. Socknar som Brastad, Lyse och Malmön hade en motsvarande andel stenindustriarbetare på mer än 40%. Stenindustrin var exportberoende och kom att drabbas av återkommande lågkonjunkturer. Detta skedde framför allt under världskriget, men även svängningar i världsekonomin påverkade livet i stenhuggarsamhällena.

En intressant aspekt av stenindustrin är den mångfald av företagsformer som förekom, och även idag förekommer. Stenbolagen kunde äga eller arrendera egna berg, men de kunde också agera uppköpare och köpa sten direkt från stenhuggare eller mindre bolag. Det förekommer tidigt uppgifter om kooperativt drivna brott, och uppgifter om arbetare som högg i "fria berg". När fackföreningar bildats förekom det även att dessa arrenderade berg, där medlemmarna kunde hugga sten. Detta användes som en medveten facklig taktik för att kunna dryga ut strejkunderstöd vid konflikter.

Kring stenhuggaren har en mytbildning vuxit fram. Ett exempel på detta är uppgifterna om den massiva arbetskraftinvandringen till Bohuslän från Blekinge och Halland. Den skulle delvis bero på att det inte fanns kunnig arbetskraft i Bohuslän. De fåtaliga studier som gjorts tyder dock på att invandringen sker i ett senare skede, under stenindustrins högkonjunktur på 1890-talet. Även då verkar inflyttningen ha varit måttlig. Invandringen anges ibland även som orsak till den politiska radikalitet som kännetecknade stenhuggarna. Det finns skäl att ifrågasätta även detta påstående, och snarare söka orsaken i den bohuslänska traditionen av lagarbete och solidaritet.

Under 1889 gjordes försök att samordna stenarbetarna i ett nationellt fackförbund. Det dröjde dock till 1896 innan en central facklig organisation bildades, Skandinaviska Stenhuggareförbundet. Det dröjde mindre än två år innan denna avlöstes av nationella förbund. I Bohuslän bildades de första fackföreningarna i Heestrand, Hjalmedal, Hunnebostrand, Härnäset, Lysekil, Malmön, Norra Grund Sund och Tuntorp. Efter kritik mot förbundets fackliga taktik, splittrades stenhuggarförbundet 1910. Den syndikalistiska fackföreningen SAC bildades, och SAC fick en stor anslutning av stenhuggare från Bohuslän.

Under stenindustriepoken kom nya samhällena att växa upp och redan befintliga att förändras. Exempel på de nya samhällsbildningarna är Hjalmedal, Krokstrand, Norra Grund Sund, Ramsvik (Askum) och Ulebergshamn. Den stora inflyttningen av stenhuggare till orter med stenindustri ledde till att en ny bebyggelse tillkom. Bostadshuset kunde byggas av bolag som baracker men även som enfamiljshus. Det var också vanligt att stenhuggaren byggde sitt eget hus på friköpt eller arrenderad mark. En speciell husform som kan knytas till stenindustrin är knopphuset, det vill säga hus murade av plankstumpar. Till stenindustrin hörde även arbetslokaler, dessa var till en början ofta av enkel karaktär. Större byggnader finns bevarade framförallt i Krokstrand, Lahälla, Malmön och Skärholmen. Byggnaden i Lahälla är den sista i sitt slag, en så kallad knottfabrik. Även Bohusläns granitkyrkor och en del av järnvägsstationerna är byggnader som kan knytas till epoken.

De mest intressanta byggnaderna från epoken är utan tvekan Folkets hus. Det byggs en mängd Folkets hus i Bohuslän under 1900-talets första decennium och senare även under 1920-talet. Dessa kom att utgöra en bas i organiseringen av

Ill. 2. 1:a maj-demonstration i Hunnebostrand 1950. Bild från Hunnebostrands bildarkiv.

livet i stenhuggarsamhällena. En del av dem kom att utvecklas till kommunalhus. Funktionerna som ett Folkets hus kunde fylla var många. Förutom de mer självklara som möteslokal för fackföreningar och festlokal, var exempelvis bibliotek, affär och barnbispisning vanliga företeelser. För en studie om det sociala samhället - stenindustriepokens immateriella kulturarv - blir därför Folkets hus centralt.

En del av mytbildningen rör stenhuggarnas radikalitet och strejkvillighet. Den fanns nog, men de två stora konflikterna inom stenindustrin - 1900 års strejk/lockout inom kantstensindustrin och 1904 års inom gatstensindustrin - förorsakades båda av att arbetsgivarna ville sänka lönerna, i ett av fallen med upp till 30 %. Konfrontationspunkter kom att bli lastplatserna. De mest omskrivna konflikterna gäller just lastning av båtar, i exempelvis Vrångebäck och Vinbräcka där stenkastning och beskjutning förekom.

Del 2

Ett kulturresevat för stenindustrin har tre huvudsyften. Det första är att skildra granitindustrins historia i Göteborg och Bohuslän. Ett annat syfte är att stärka skyddet av de stenindustrilämningar som inte kommer att omfattas av reservatet. Dessutom skall reservatet bidra till fortsatt kunskapsuppbyggnad.

Stenindustrins materiella uttryck kan sammanfattas i produktionstekniska respektive sociala lämningar. De förstnämnda innebär exempelvis stenbrott, arbetsplatser/lokaler, transportanordningar och utlastningsplatser. De senare exempelvis affärer, bostäder, samlingslokaler och skolor.

Stenindustrins immateriella uttryck kan sammanfattas med de idéer, värderingar och normer som människor har agerat utifrån. Dessa är av naturliga skäl mer svåråtkomliga än de materiella. I bästa fall kan de dock knytas till en specifik materiell konstruktion. Det främsta exemplet är Folkets hus. Även utlastningska-

jerna kan sägas vara ett uttryck för konfliktkaraktären under epoken. De immateriella lämningarna kan sökas i arkiv, men vi behöver även bygga upp ny kunskap genom att insamla hågkomster från epoken.

Ett kulturresevat bör vara så stort att det uttagna området kan representera en historisk helhet. Tre olika utformningar diskuteras i rapporten:

1. Ett kulturresevat som innehåller en stor spännvidd av uttryck inom en begränsad yta.
2. Ett decentraliserat resevat där flera resevat bildas på olika platser, för att skildra olika uttryck.
3. Kulturrum. Kärnan i resevatet består av en samlingsplats där information och utställningar finns. Resevatet kan bestå av en eller flera platser, men också av att samordna och förstärka skyddet av stenindustrilämningar i exempelvis naturresevat och kulturmiljöer.

Urvalet av miljöer skall spegla det breda spektrum av sociala aktioner som varit kännetecknande för stenindustrisamhället. De fysiska miljöerna skall kunna kopplas till de immateriella historier vi vill berätta.

När det gäller ett resevat av Typ 1 finns fem områden som kan komma ifråga. Dessa är Hjalmedal, Fågelviken, Malmön, Hunnebostrand/Ulebergshamn samt Heestrand. Alla omfattar mindre tätorter, vilket komplicerar en resevatsbildning.

En resevatsbildning av Typ 2 eller Typ 3 bör omfatta ett bredare urval av lokaler. Tanken är att platser med mer specifika uttryck för stenindustriepoken skall prioriteras framför platser med mer generella uttryck. Den stora skillnaden mellan de två är att i ett resevat av Typ 3, Kulturrum, kan mer resurser läggas på kunskapsuppbyggnad och förmedling, i stället för på markinlösen.

I Rixö, Hjalmedal, Bro, Ed, Fågelviken, Malmön, Tullboden, Ramsvik (Askum), Heestrand och Krokstrand finns samhällskärnor med stark prägel av bolagsdominerad bebyggelse. Något eller några av dessa skulle i ett Typ 2 eller Typ 3-resevat kunna representera uttrycket bolagssamhälle. En del av dessa miljöer åtnjuter redan visst skydd, men detta bör stärkas och beskrivningarna preciseras.

Lysekil, Norra Grundsund/Spjösvik/Ramsvik, Lahälla, Hovenäset, Hunnebostrand/Ulebergshamn, Hamburgsund och Näsinga är samhällsbildningar påverkade av stenindustriepoken, men utan synlig dominans av bolagsstyrning. Någon av miljöerna skulle i ett Typ 2-resevat kunna representera uttrycket ej bolagsdominerad samhällsbildning. Vid ett Typ 3-resevat kan flera eller samtliga miljöer ingå. En del av dessa miljöer åtnjuter redan visst skydd, men detta bör stärkas och beskrivningarna preciseras.

Ett aktivt Folkets hus finns i Lysekil, Skummedal, Fågelviken, Malmön, Hunnebostrand, Hamburgsund, Hällevadsholm och Krokstrand. I Hunnebostrand finns också ett före detta Folkets hus, oanvänt och under hot om rivning. Detta skulle i ett resevat av Typ 2 eller 3 kunna utgöra själva navet, som informationscenter och utställningslokal. Genom denna lösning läggs fokus på de immateriella lämningarna från stenindustriepoken.

Miljöer som uttrycker speciella aspekter är bland annat Lahälla och Vinbräcka. I Lahälla finns Bohusläns sista knottfabrik kvar, och denna har ett stort skyddsbehov. I Vinbräcka eskalerade transportarbetarförbundets konflikt 1908 i skott-

lossning, när stenhuggare blockerade utlastning utförd av strejkbrytare under militärt skydd. I ett Typ 3-reservat finns plats även för Vinbräcka.

Ett kulturresevat bör vara en katalysator för forskning om stenindustriepoken. Det kan ske genom egna begränsade forskningsinsatser, anordnandet av seminarier, och genom nätverksbyggande. Befintlig och nyproducerad kunskap kan förmedlas genom utställningar, hemsida, fältvandringar etc. Kulturresevatet bör även initiera ett pedagogiskt samarbete med skolor i området. I anslutning till ett kulturresevat för stenindustrin kan ett utvecklings- och informationspaket tas fram, som stöd för kommunerna. Detta kan vid behov kompletteras med upphandling av konsulttjänster.

Gemensamt för de flesta studier och arbeten som gjorts om stenindustrin, är att de fokuserar på företagen och männen. Kvinnor och barn är för det mesta osynliga. För att komma åt hela samhället, måste det till en aktiv insamling av minnen som fokuserar på det sociala livet, både under men även efter stenhuggarepoken.

Det finns idag inte ens en översiktlig inventering av stenbrotten i Bohuslän, och detta är ett arbete som bör prioriteras. Olika brott har olika karaktär, kronologi och ägarförhållanden. För att kunna bearbeta vår kunskap vidare krävs arkivstudier för att utreda dessa frågor, och först därefter kan enskilda stenbrots kulturhistoriska värden bedömas.

Ett kulturresevat för stenindustriepoken måste vara mer än ett skydd för fysiska miljöer. Denna studie har visat på ett flertal miljöer som kan ges ett skydd genom någon form av reservatsbildning. För att resevatet skall hjälpa oss att förstå historien om stenindustriepoken måste vi även skydda det immateriella arvet. Det finns till en del i arkiven men en stor del, minst hälften, saknas. Det är det sociala livet, det är frågorna om integration och främlingfientlighet. Det är hela livet och inte bara arbetslivet som behöver minnas, beskrivas och hjälpa oss att utvecklas. Idag, precis som för hundra år sedan.

SAMMANFATTNING 1

INLEDNING 2

KUNSKAPSUNDERLAG 3

ANALYS 4

SLUTDISKUSSION 5

KÄLLOR 6

BILAGOR 7

Inledning

Igår

Den industriella epoken i Sverige är drygt hundraårig med en början i mitten av 1800-talet, och övergår under 1900-talets andra hälft i en ny epok, informations-samhällets. En epok är i sig bara en tänkt del i en större process, där fokus ligger på vissa skeden som särskiljer denna från tidigare och senare epoker. Forskare definierar den industriella epoken som en period när ekonomin är baserad på industriellt framställda varor, eller när merparten av människorna i ett samhälle har sin försörjning från industriell produktion. Denna definition är användbar för forskare, eftersom den baseras på kvantitativa data vilka kan behandlas statistiskt. Mänskligt sett är dock industriepoken en omstrukturering av människors beteenden och normer. Det sker en interaktion mellan den ekonomiska utvecklingen och människors attityder, vilket tillsammans bildar tidsandan.

I början av den industriella epoken fanns tydliga drag av hantverksmässighet i tillverkningsprocesserna, och på många håll också av äldre kvarlevande arbetsorganisation. Den första tidens många småföretag utvecklades, specialiserades och slogs samman. Detta ledde fram till vad bland andra Maths Isacson 1999 de-

Ill. 3. Stenkörning från stenbrottet på Bønn 1920-talet. Bild från Hamburgsunds bildarkiv.

Ill. 4. Stenlastning vid Säven, Skalhamn. Bild från Lyse hembygdsförenings bildarkiv.

finierade som *Den högindustriella epoken* mellan 1935 och 1985. Under den högindustriella epoken "...präglade industriproduktionen våra föreställningar om tid och rum, region, individ och kollektiv, kön, generation, arbete och icke-arbete, osv", *Isacson 1999*. Det föregående skedet präglades däremot av osäkerhet, och därmed möjligheter för aktörerna att påverka tidens normer och värderingar.

I Bohuslän skedde den tidiga industriella utvecklingen till stor del inom en bransch, stenindustrin. Denna utvecklades långsamt från mitten av 1800-talet, för att mot slutet av 1800-talet bli en omfattande industri, så stor att människorna knutna till den utgjorde en stor samhällspåverkande faktor. De kom att präglade det omgivande samhället under de följande femtio åren. Denna rapport handlar om hur vi kan lära av och utvecklas genom kunskapen om dessa människor och historier.

Materialitet/immaterialitet

Den stenindustriella epoken i Bohuslän uttrycks genom materiella lämningar, men också genom de immateriella: idéerna, värderingarna och berättelserna. Historien finns i småbrotten, som berättar om den första tidens brytning med enkla redskap, som stenhuggaren ofta fick hålla med själv. Brotten togs upp i berg som arrenderades av bolag eller av stenhuggarna själva. Bolagen betalade för stenen först vid leverans på denna tid, varför många stenhuggare även sålde direkt till uppköpare eller fraktföretag. Historien finns också längs fjordarna, där fraktskeppen lade till vid upplagsplatserna. På grund av arbetets och lönesystemets karaktär, kom dessa platser flera gånger att bli konfrontationspunkter. Arbetarna kunde vägra lasta båtarna för att försöka förbättra sina villkor. Företagarna kunde svara med lockout, och försöka lasta med hjälp av strejkbrytare. Sådana händelser finns belagda på flera platser som Malmön, Bovallstrand, Lysekil, Vrångeback och Vinbräcka. Historien om utvecklingen inom tekniken berättas

Ill. 5. Stenlastning till MS Anni från kommunbryggan i Hamburgsund. Bild från Hamburgsunds bildarkiv.

till exempel genom kilningstekniken: trækilar, bredkilar, rundkilar och plure. Övergången från småbrott till storbrott är en viktig del av industrialiseringsprocessen. Direkt kopplad till denna utveckling är också byggandet av bostäder. Denna historia handlar om de bolagsbyggda barackerna och bostadshusen, men också om stenhuggarnas egna husbyggen. Vissa samhällen, och delar av andra samhällen, domineras av hus byggda av stenhuggarbefolkningen.

Förutom bostadshusen kom Folkets hus att bli det viktigaste huset för den tidiga bohuslänska arbetarrörelsen. De flesta Folkets hus i norra Bohuslän har byggts av stenhuggare. Anledningen var att stenhuggarna på grund av förindustriella normer och värderingar stängdes ute av samhället. För att kunna samlas, diskutera och hålla fester behövdes en lokal, för flera hundra personer. Folkets hus blev mötesplatser för olika föreningar, som fackföreningar, politiska organisationer, syföreningar och teaterföreningar. I denna lokal fanns vardagen, exempelvis diskussionen om prissättning av sten, och här samlades arbetarna till strejkmöten. Diskussions- och informationmöten hölls om politiska frågor och visioner: avskaffande av militären, införande av arbetstidsbegränsning, demokratisering av samhället, till exempel rösträttsfrågan, men också om sexualitet och barnbegränsning. Folkets hus blev platsen där dagens demokratiska samhälle utformades, med allmän rösträtt och människors lika värde som grund. På orter med stor stenhuggarbefolkning dröjde det bara tio eller tjugo år efter det att Folkets hus stod klart, innan arbetarrörelsens medlemmar hade erövat makten i kommunalstämman, och själva blev de som definierade samhällets normer.

Det är viktigt att inte ensidigt fokusera på det materiella. För att förstå stenhuggarepoken och den stora påverkan den kom att ha på samhället, är det immateriella minst lika viktigt. Det materiella och det immateriella är oftast sammanvävt.

Ill. 6. Stenlastning vid Fiskebäcksvik. Bild från Lyse hembygdsförenings bildarkiv.

Idag

Manuel Castells har i *Nätverkssamhällets framväxt* visat att dagens ekonomi har startat inom den gamla, precis som industrialismen i sin tur en gång gjorde. Han föreslår 1947 som startpunkt för informationssamhället, med uppfinningen av transistorn. Nästa stora steg, vilket möjliggjorde spridandet av datateknik, var uppfinnandet av mikroprocessorn. Den breda introduktionen av denna ledde fram till en brytpunkt, förslagsvis vid mitten av 1980-talet, där information, och inte längre industri, definierar våra samhällen. Som Castells uttrycker det: "Interaktionen mellan tekniska innovationssystem och deras beroende av vissa 'miljöer' för utbyte av idéer, problem och lösningar är centrala drag som kan generaliseras från erfarenheten från tidigare revolutioner till den nuvarande", *Castells 2000*. Informationsepoken har påtagligt förändrat världen och Sverige, precis som industriepoken gjorde. Den industriella produktionen finns som alla vet kvar, men är inte motor eller ideal längre.

En viktig punkt i resonemangen om tekniska framsteg och innovativa miljöer, är ansamlingen av tekniskt kunnande och ekonomiska resurser inom ett begränsat geografiskt område. Flera av de tekniska innovationerna som skedde under 1950- och 60-talen utvecklades av tekniker och företag som arbetade i Silicon Valley, Kalifornien. Varför just här? Svaret är naturligtvis mångfacetterat, men Castells tes är att situationen var rätt. Det tekniska kunnandet fanns, resurserna fanns, och en kulturell miljö som möjliggjorde det fanns. *Castells 2000*.

I Bohuslän var också situationen rätt, för stenindustrin och för arbetarrörelsens demokratisträvanden. I varje fall bitvis och på relativt många platser, vilket vi återkommer till senare i denna rapport. Det utmärkande för alla orter med en stor stenhuggarbefolkning är att dessa byggde Folkets hus. Det vill säga kunnandet, resurserna och den kulturella miljön sammanföll här till innovativa miljöer för en demokratisk samhällsanda.

Ill. 7. Carl Olssons 40-årsfest i Folkets hus i Hamburgsund, med den gamla inredningen och devisen *Genom självfostran till frihet*. Devisen är ett uttryck för arbetarrörelsens bildningsideal. Ett annat exempel på det är devisen på Gravarnes Stenhuggarfackförenings fana: *Kämpa Lär*. Folkets hus blev arbetarrörelsens kulturrum, och här samsades bibliotek, biograf, fackförening, teater och på vissa ställen kommunstämma, konsumaffär och matbespising. Här byggdes sociala nätverk, ja, hela samhällen upp. Bild från Hamburgsunds bildarkiv.

Imorgon

Vilka historier berättas, och varför? I traditionella museer är ofta historiebeseivningen allmän eller teknisk, sällan problematiserande. Arbetslivsmuseer handlar oftare om företagets och produktionsprocessens historia, än om arbetarnas, och nästan aldrig om kvinnornas eller barnens historia.

Det unika med det närliggande historiska arvet från industriepoken, är att vi själva kan bestämma oss för vad vi vill spara och minnas. Det speciella med den bohuslänska industriepoken är att den sammanfaller med den tidiga industrialiseringsprocessen, och därmed med en tid där olika idéer provades. Ett kulturresevat för stenindustrin bör kunna berätta om de olika sätten att organisera arbetet: i småbrott eller storbrott, i brott ägda eller arrenderade av bolag, fackföreningar, kooperativa föreningar eller enskilda stenhuggare. Det måste kunna redovisa de ideologiska visioner som ledde fram till dagens samhälle, och de som då förkastades. Det skall skildra hela samhället, även kvinnornas och barnens liv.

Genom ett mångfacetterat urval av materiella miljöer med ett immateriellt innehåll kan detta åstadkommas. Nyckelmiljöerna för en förståelse för stenindustriepoken är Folkets hus. Först med kunskap om vad dessa representerade, med sina föreningar, kan vi förstå den fulla betydelsen av lämningarna i det historiska landskapet.

Syftet med förstudien

Förstudien syftar till att utreda förutsättningarna för inrättandet av ett kulturresevat för stenindustrin i Bohuslän. Detta görs genom att sammanställa befintlig kunskap om stenindustrins materiella och immateriella kulturarv. Förstudien

diskuterar och definierar lämpliga former för reservatsbildande, och utmytnar i tre övergripande förslag på typer av reservatsbildningar. Förstudien ger förslag på ett antal lämpliga platser. Dessa förslag bör i ett andra steg bli föremål för en kulturhistorisk utredning.

Särskilt intressant är att identifiera platser där historiens materialitet om stenindustrin, dess teknik och produkter, sammanfaller med dess immaterialitet, den sociala organisationen och den demokratiska visionen. Aktioner som påverkat samhället och lett till en förändring är en viktig beståndsdel i ett reservatsbildande. Aktionerna kan vara av tillfällig karaktär, Vinbräckakonflikten är ett sådant exempel, men den ingår i en process som omformar samhället, och (om-)definierar vad som är accepterat samhälleligt beteende och vad som inte är det. Maktövertagandet i kommunstämman i orter med stenhuggarbefolkning är ett annat exempel. Ett tredje kan vara de kooperativa företagsformerna inom stenindustrin.

Förslag ges på fysiska miljöer vilka kan berätta dessa historier. Detta urval av platser presenteras avseende vilka aspekter av historien de kan tänkas åskådliggöra. Dessa fysiska miljöer skall kunna kopplas med och spegla de kunskaper vi har: materiell kunskap avseende produktionsteknik, infrastruktur och byggnader, såväl som immateriell kunskap om politiska åskådningar, social organisation, föreningsliv.

Slutligen görs en utvärdering av vad den befintliga kunskapen täcker in, och var vi har störst behov av att komplettera den befintliga kunskapen.

Metod

Genom arkiv- och litteraturstudier har befintlig kunskap sammanställts. På så vis kan specifika uttryck för stenindustriepokens värden identifieras. Det handlar om exempelvis fackföreningar och integrationsfrågor. Även en sammanställning av händelser knutna till stenindustriepoken har gjorts, exempelvis politiska aktioner och arbetsinställelser. Uttrycken och händelserna har analyserats i ett genderperspektiv avseende vilken historia som kan berättas utifrån dessa. Historierna har kopplats till fysiska platser: arbetsplatser, bostäder, Folkets hus-byggnader. En utvärdering av vilka historier som kan berättas på respektive plats har gjorts, genom att ett urval av dessa platser besökts. De historier som inte har en självklar fysisk representation har definierats. De handlar till exempel om barns och ungdomars fritidssysselsättning, och om kvinnors arbete. En viktig del i arbetet har varit att också identifiera kunskapsluckor.

Arkivstudierna har framför allt rört material från fackföreningar och Folkets husföreningar. Övriga föreningar, som exempelvis arbetarkommuner, konsumtionsföreningar och nykterhetsloger, har inte tagits med i förstudien, men dessa är givetvis också viktiga för förståelsen.

Det är viktigt att betona att arkivgenomgången inte är fullständig. Aktiva föreningar och företag har ofta själva hand om sina arkiv, och en del arkivmaterial från nedlagda föreningar och bolag har hamnat hos exempelvis olika hembygdsföreningar eller privatpersoner.

Som en del i arkivstudierna har även en genomgång gjorts av ett urval dags- och specialpress. Dessa utgörs av sju årgångar av *Bohusläningen* (liberal) mellan år 1889 och 1908, *Lysekils-Kuriren* (socialdemokratisk) 1902, samt *Stenarbetaren* (facklig) 1896 och 1897. Detta syftar till att väga dagens förståelse och historiska tonvikt

mot den dåtida uppfattningen om betydelsen av olika företeelser och händelser med anknytning till stenindustrin.

Genom ett studium av kommunala planer och program, samt reservats- och riksintressebeskrivningar, har en analys gjorts avseende vilket skydd stenindustriella lämningar har idag.

Arkiv- och litteraturstudier samt plan- och programgenomgångar har utförts av Lillemor Olsson, Stig Swedberg och Annika Östlund. Fältbesök har utförts av Stig Swedberg och Annika Östlund. För sammanställningen av naturreservatsbeskrivningar svarar huvudsakligen Anna Ljunggren och Maria Magnusson. För bebyggelseavsnittet svarar huvudsakligen Conny Jerer och Cecilia Wingård vid Bohusläns ByggnadsCultur. För källorna till stycket om bebyggelsen hänvisas till separat källförteckning på sidan 62.

Del 1 av denna rapport innehåller en kortfattad historik över stenhuggerinäringen, en beskrivning av bebyggelse knuten till stenindustrin, och en redovisning av resultaten av genomgången av tidningarna. Rapportens andra del innehåller en beskrivning av de materiella och immateriella uttrycken för epoken, alternativa utformningar av kulturreseptet, en presentation av tänkbara miljöer och objekt, samt en avslutande analys. I bilagorna 1-6 har en sammanställning av den insamlade informationen, presenterad kommunvis, ställts samman. I bilaga 7 finns en sammanställning av tidningsgenomgången.

Avgränsning

Denna studie omfattar det Bohuslänska granitområdet, vilket har en utsträckning väster om en linje mellan Gullmarsfjorden i söder och Idefjorden i norr, se *mittuppslaget*. Hela Strömstads och Sotenäs kommuner befinner sig inom granitområdet. Tanums kommuns östra delar och Lysekils kommuns södra delar befinner sig utanför granitområdet, och detsamma gäller större delen av Munkedals kommun. Studien omfattar i Göteborg endast Västra Frölunda, trots att det även i andra delar av Göteborg har förekommit stembrytning. Kännetecknande för de studerade kommundelarna är att den sociala påverkan har varit så stor att den satt avtryck i samhället, materiellt såväl som immateriellt.

SAMMANFATTNING 1

INLEDNING 2

KUNSKAPSUNDERLAG 3

ANALYS 4

SLUTDISKUSSION 5

KÄLLOR 6

BILAGOR 7

Del 1 Kunskapsunderlag

Historik

Den äldsta uppgiften om användning av granit vid ett offentligt arbete är från slutet av 1600-talet, vid bygget av slussar till Hjälmare kanal. *Forsström 1982*. Den äldsta beskrivningen av stenhuggning av industriell karaktär är från slutet av 1700-talet. I en artikel benämnd *Anmärkingar vid gråstenshuggningen uti Karlskrona* beskrivs den stenhuggning som bedrevs vid anläggandet av hamnen i Karlskrona. Av den detaljerade beskrivningen är det tydligt att arbetet har haft en industriell karaktär.

Den allmänna uppfattningen i litteraturen är att stenhuggaryrket inte levde vidare i Sverige, utan återupptogs från grunden igen vid mitten av 1800-talet. Vid denna tid skall tysk arbetskraftsinvandring till Blekinge ägt rum, och tyskarna hade med sig nya verktyg och metoder. Detta vederläggs dock av Barbro Lidströms studie som visar att det finns en tydlig kontinuitet i redskap och yrkestradition. I Bohuslän startades den första kända industriella stenproduktionen på Bohus Malmön 1842 av C A Kullgren. Redan 1845 finns uppgifter om stenhuggeri med smedjor, kran och brygga i Lysekil. Av en annons införd i *Länskungörelser nr 3971*, även den från 1845, framgår att stenhuggeri fanns både i Lysekil, Hjälmedal och Spjösвик. Under de följande decennierna skedde en långsam expansion i mellersta Bohuslän, framförallt på Sotenäset och Stångenäset. Först i början av 1870-talet startades stenindustrier i norra Bohuslän. De tidigaste anlades i Vette härad i Strömstads kommun längs Idefjorden, vid gårdarna Björneröd och Kroken. I Kville härad i Tanums kommun anlades de första stenhuggerierna i Kville och Svenneby 1887. *Andersson 1911; Forsström 1982; Lidström 1938; Persson 1984*.

Den stora expansionen ägde rum under 1890-talet. Enligt Persson etablerades stenindustrin i Tanums härad först under denna period, och de första beläggen

Ill. 8. Amdalsbrottet. I storbrottet var arbetsmomenten uppdelade på ett industriellt sätt. Uttag av råämnen skedde i storbrottet och transporterades sedan till bearbetningsplatsen, i detta fall med hjälp av vagnar på räls. Även skrotstenen kunde transporteras bort på detta sätt. På bearbetningsplanen fanns skjul för stenhuggarna där tillverkningen av slutprodukten skedde. Bild från Hamburgsunds bildarkiv.

Ill. 9. Småbrott sydost om den gamla Åkeredsskolan omkring 1908. I småbrotten skedde alla arbetsmoment av en eller ett fåtal stenhuggare. Det vanligaste var att två eller tre delade på ett brott, eller tog upp var sitt brott intill varandra så att de kunde hjälpas åt med tyngre moment. Uttag av sten och bearbetning skedde på samma plats. Ett problem vid dessa brott var skrotstenen. Oftast fanns inte resurser att transportera undan den varför brotten fick överges innan den bearbetbara stenen tagit slut. Bild från Nässets hembygdsförenings arkiv..

härfor är från 1896. I Grebbestad har Persson belägg för industriell brytning från 1898. Detta utesluter inte att det existerat stenbrytning tidigare inom kommunen, men enligt Persson återspeglar det troligen att det är först vid denna tid som stenindustrin fick någon ekonomisk eller social betydelse här. *Persson 1984.*

Företagen inom stenindustrin hade olika strategier och organisationer. Vissa ägde såväl rätten till brytning som tillverkning och produktion, och de hade följdaktligen anställd personal. Andra fungerade som försäljningsorganisationer och köpte upp sten direkt från stenhuggare eller mindre bolag - ofta på beställning - för vidare försäljning. Blandformer av dessa var vanligt förekommande. Stenhuggare som högg på egna arrenden eller arbetade i "fria berg" och levererade till uppköpare, var ytterligare en företagsform. En del lokala fackliga avdelningar arrenderade egna berg, där medlemmarna kunde arbeta på egna villkor. Detta användes som en medveten facklig taktik för att kunna dryga ut strejkunderstöd vid konflikter. Det förekom så småningom även kooperativa företag. *Persson 1984; Rehnberg 1973.*

Generellt bedrevs produktionen i Bohuslän fram till 1890-talet i småbrott, där ett mindre antal - ofta bara två eller tre - stenhuggare arbetade. Under 1890-talet

introduceras storbrottsdriften. Parallellt med denna fortsätter dock driften i småbrott. I norra Bohuslän var småbrott länge den helt dominerande produktionstypen. *Persson 1984.*

Stenindustrin hade sin största avsättning utomlands. Den var därmed mycket exportberoende och konjunkturkänslig, varför stora variationer i produktion och antalet sysselsatta har förekommit. Den tidiga tillväxten kulminerade vid tiden kring förra sekelskiftet. De första åren på 1900-talet uppvisade stagnation eller tidvis tillbakagång. Från 1905 och fram till 1914 skedde en gradvis tillväxt, vilken abrupt bröts av första världskriget. Den lågkonjunktur som första världskriget orsakade varade fram till 1920, och först ytterligare några år senare var produktionen i närheten av förkrigsårens produktion. *Persson 1984.* Vid slutet av 1920-talet var mellan 7500 och 8000 personer sysselsatta inom stenindustrin i Bohuslän, *Forsström 1982.* Runt 1930 inträffade sedan nästa hastigt påkomna lågkonjunktur i börskraschens spår. De stora kriserna på 1920- och 30-talen resulterade i en stor mängd arbetslösa stenhuggare. Staten gick in med statsbeställningar av sten. Många äldre minns när det låg stora högar med knott/smågatsten som inte skeppades ut. De arbetslösa stenhuggarna sattes också i arbete med så kallade AK-arbeten (arbetskommissionen) och nödhjälpsarbeten. Ett stort antal vägbyggen i landet har kommit till stånd tack vare AK-arbeten. I Sotenäs kommun byggdes exempelvis Sotekanalerna mellan Ramsvikslandet och fastlandet. Bron över Klevékilen i Hovenäset är ett nödhjälpsarbete från 1920-talet. Stenindustrin återhämtade sig igen under loppet av 1930-talet. Andra världskriget innebar så en slutgiltig nedgång för stenindustrin, såväl avseende produktion som antalet sysselsatta. *Persson 1984.* En viss produktion sker dock fortfarande i Bohuslän, även om den är liten. Det gäller såväl gatsten och byggnadssten som gravvårdar. Stenprodukter importeras numera annars från Indien och Kina där arbetskraften är billig.

Stenindustrins betydelse för befolkningutvecklingen i norra och mellersta Bohuslän var stor i de socknar där stenindustri förekom. Mellan 1889 och 1900 öka-

Ill. 10. Bolagshus vid Ed på Härnäset. På andra sidan berget bakom barackerna ligger Eds storbrott. Foto av Calle Fjällstål.

Ill. 11. Krokstrand på 1950-talet. I bildens mitt ses Krokstrands Folkets hus. Framför detta, på hamnplan, ligger stora stenupplag. I nedre högra hörnet syns en del av Konsum. Bild från Strömstads Museum.

de befolkningen i Brastads socken från 1846 till 2494 personer, eller med 35%. I socknar som Askum och Näsingö ökade befolkningen med mellan 50 och 100% under perioden 1860 och 1910. Under samma period minskade befolkningen i jordbruksdominerade socknar som Krokstad och Naverstad med mellan 25 och 30%. Andelen av befolkningen som hade sin försörjning från stenindustrin i Hunnebostrand och Näsingö uppgick till mer än hälften 1909. I Brastad, Lyse och Malmön var motsvarande befolkningsandel mer än 40%. *Andersson 1911; Nilsson 1971; Persson 1984.*

Utmärkande för stenindustriepoken i Bohuslän är dess kondenserade karaktär av flera intressanta historiska förlopp. Teknologiskt går stenindustrin från slutet av 1800-talet fram till 1930-talet från ett proto-industriellt stadie till en fullskalig industrialisering. Början på denna process sker redan under 1800-talet, med tillkomsten av storbrott. Senare sker en betydande introduktion av maskinella inslag inom industrin: spaltmaskiner, tryckluft, jetbränning, lastbilar. Strukturellt finns flera intressanta former av ägande och produktion: bolagsägande, kooperativ och egna arrenden är de vanligast förekommande.

Kring stenhuggarna har odlats en inte obetydlig mytbildning. En av myterna kring stenindustrin är den stora arbetskraftsinvandring som skedde under andra halvan av 1800-talet. Bohuslänningarna själva behärskade inte stenhuggaryrket, utan kunnande kom med människor från framför allt Halland, Blekinge och Småland. Persson har studerat Askum socken i detta hänseende. På 1860-talet kom ungefär hälften av de invandrande stenhuggarna från övriga Bohuslän och Göteborg, och endast tre personer från Halland och Blekinge. Under högkonjunkturen under 1890-talet kom sammanlagt 18 personer, eller 9%, från Halland och Blekinge. *Persson 1984.* Sammanfattningsvis kan sägas att arbetskraftsinvandring skedde, men knappast initialt utan framför allt under högkonjunkturen under 1890-talet. Den största invandringen skedde från närliggande socknar och från övriga Bohuslän.

Dessa invandrade stenhuggare tillskrevs en mängd dåliga egenskaper: de söp, slogs, spelade kort och var allmänt opålitliga. En myt som delvis hänger samman med detta är den om de bohuslänska stenhuggarnas politiska radikalitet, och deras strejkvilja. Det verkar dock som om stenhuggarna i Bohuslän tillgrip strejkvapnet mer sällan än sina kollegor i andra stenhuggardistrikt i Sverige. *Persson 1984*. Helt har nutiden inte gjort upp med denna mytbildning. I *Avtryck från en epok* kan man läsa om stenhuggarna i Halland att "de hade rykte om sig att vara råa sällar som inte drog sig varken för kortspel, dryckenskap, slagsmål, strejker eller annat hyss", *Spade & Carlsson 2007*.

Att ungsocialismen och senare syndikalismen hade ett starkt fäste bland Bohusläns stenhuggare är däremot sant, och flera har sökt efter förklaringar till detta. Vanlig är åsikten att radikaliteten kom tillsammans med de många invandrarna, vilket ter sig som en ickeförklaring. Annette Thörnquist har i ett arbete framfört tanken att kooperativ samverkan i arbetslivet länge hade spelat stor roll i Bohuslän. Exempel på detta är fiskarnas vadlag. Dessa samarbetsformer var i själva verket en del av den lokala kulturen, och ses då snarare som grogrund för syndikalismen, än som ett resultat av den. *Thörnquist 1998*.

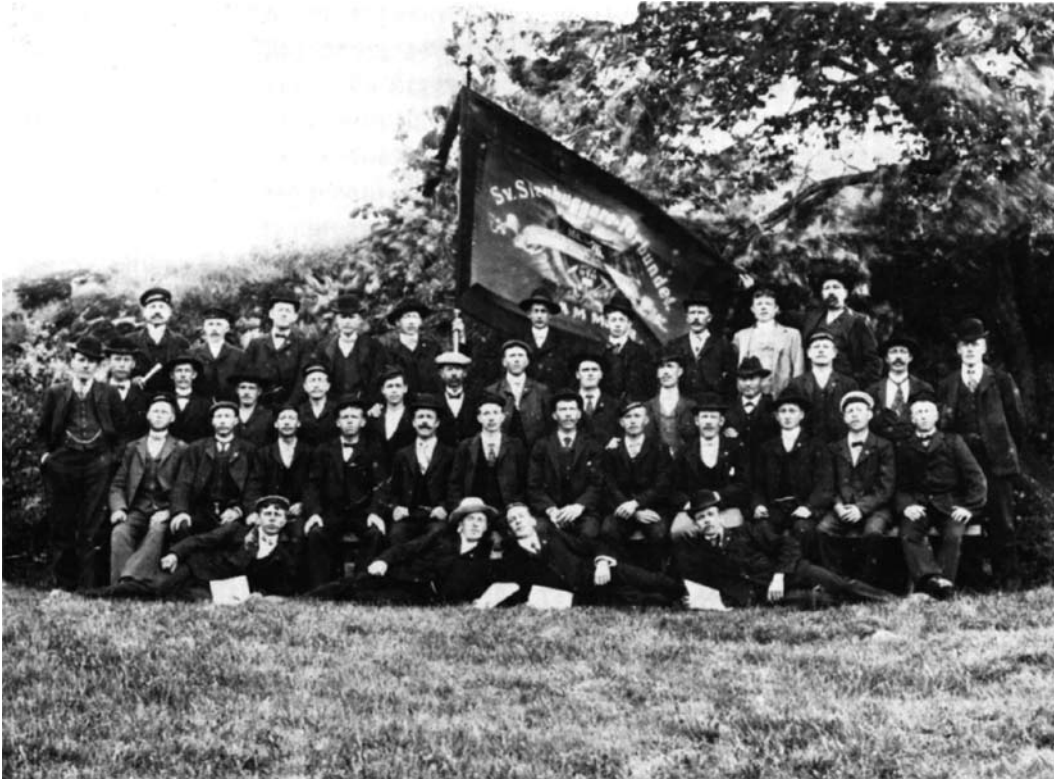
Med stenindustrin kom arbetarrörelsen till Bohuslän. De idéer som präglar stora delar av dagens samhälle formulerades då. Idéerna kom till praktiskt uttryck genom skapandet av Folkets hus-föreningar, konsumtionsföreningar och andra ideella sammanslutningar. Styrkan i denna ideologiska omformning av samhället finns främst bevarat som ett immateriellt kulturarv, ett exempel på detta är det självklara i allmän rösträtt. Delar av det har också manifesterats materiellt, i tydliga fysiska strukturer, exempel på detta är Folkets hus-byggnaderna.

Fackföreningarna

Skandinaviska Stenhuggareförbundet bildades 1896, och Svenska Stenhuggareförbundet bildades 1897/1898. *Persson 1984*. Redan den 13 augusti 1889 hade stenhuggarna i Vekerum, Blekinge, möte "med ändamål att bilda förening med syfte att höja arbetarnas ekonomiska och moraliska ställning i samhället och att bilda sjukkassa". Föreningen var tänkt att vara rikstäckande. Mötet hade ett 60-tal deltagare. *Bohusläningen 1889*. *Persson* skriver att de "tidigaste försöken till facklig organisation bland stenarbetare i Bohuslän daterar sig till 1889" men att dessa endast hade "temporär framgång". Enligt *Persson* skedde genombrottet 1896, då Lysekils Gatstenshuggarefackförening bildades. Samma år organiserade sig också stenshuggarna i Hjalmedal, Norra Grundsund, Tuntorp, Härnäset, Hunnebostrand, på Malmön och i Heestrand. *Persson 1984; Stenarbetaren 1896, 1897*.

Under 1896 och 1897 organiserade sig arbetarna "med stor hastighet" i fackföreningar, och drev under högkonjunkturerna 1898-1902 igenom "nästan hvilka af sina fordringar som hälst". *Andersson* menar att detta var en av anledningarna till att arbetsgivarna ville mekanisera produktionen och göra sig oberoende av de "yrkesskickliga" stenhuggarna. *Andersson 1911*.

Efter kritik mot förbundets fackliga taktik, splittrades Stenhuggareförbundet 1910, och många stenarbetare anslöt sig till den nya syndikalistiska fackföreningen SAC. 1910-14 fanns det fackföreningar tillhörande båda förbunden i Lysekil, Hjalmedal, Ramsvik, Härnäset, Tuntorp, Håle, Hovenäset, Malmön, Stensjö, Ulebergshamn, Överby, Ejde, Orrekläpp, Fjällbacka, Heestrand, Otterön, Grebbestad, Krokstrand, Norra Näsinge och Hälle. I Kämpersvik fanns endast ett LS av SAC. *Persson 1975*.

Ill. 12. Hammars Gatstenshuggarefackförening, avdelning 76, samlade under fackföreningsfanan i maj 1906. Bild från Näsets hembygdsförenings arkiv.

Bebyggelsen

En del samhällen existerade redan före stenindustriepoken som fiskelägen, och växte allteftersom stenindustrinärings växte. Andra uppstod från nästan ingenting kring stenbrotten, exempel på detta är Ulebergshamn, Krokstrand, Hjälmadal, Ramsvik (Askum) och Norra Grundsund. När befolkningen ökade blev också underlaget för exempelvis affärer större. Många samhällen har haft flera konsumaffärer och lanthandlar.

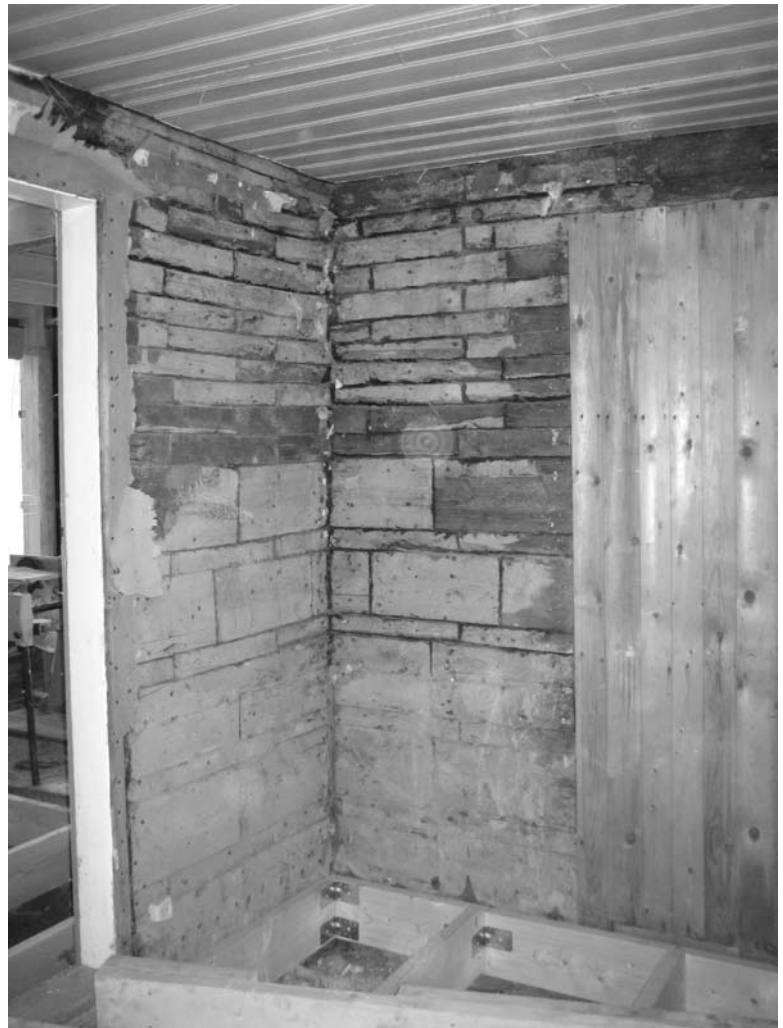
Bostäderna

Inflyttande och kringflyttande arbetare skapade viss bostadsbrist i samhällena. En del ortsbor hyrde ut rum till stenarbetare, och stenindustriföretagen byggde baracker och större hyreskaserner som de hyrde ut till sina arbetare. Många stenhuggare byggde egna hus. Det förekom även att de stenarbetare som ägde hus hyrde ut rum till sina arbetskamrater. Ofta låg dessa hus på ofri grund, och de pantsattes ibland för att ge ägaren rätt att bryta sten i området.

Byggteknik

Timmer- och plankkonstruktioner

De äldre stenhuggarbostäderna från mitten av 1800-talet till sekelskiftet var normalt timrade med 5-6" liggtimmer, oavsett husets planform. Skogsbönderna i Bullarbygden och Sörbygden stod för både timmer och färdiga hus, vilka fraktades ut till kustsamhällena i Bohusläns norra och mellersta delar. Man kan säga att det var ett tidigt "typhusbyggeri", där skogsbonden tog upp beställning på exempelvis ett korsplanehus. Timmerstommen byggdes hemma på gården, och fick torka ett år. Stockarna märktes upp, plockades ned och fraktades ut till kustområdet.

Ill. 13. Väggparti av ett knopphus i Slottet, Tanums kommun. Knopphuset är murade av frånsågade plank- eller stockbitar. Byggnadsmaterialet var därmed billigt. Byggtekniken anses ha ett norskt ursprung, och kan knytas till områden där ett kulturellt eller ekonomiskt sammanhang med Norge funnits. I området runt Slottet, i såväl Heestrand som Hamburgsund, var bland annat de norska bolagen N S Beer & Co samt Fredrikstads stenhuggeriaktiebolag aktiva.

När sågverksindustrin kom igång mot slutet av 1800-talet tog plankkonstruktioner över alltmer. Till norra Bohuslän kom planken oftast via fraktskutor från de norska sågverken i Sarpsborg och Fredrikstad. Väggarernas tjocklek halverades nu, då planken sällan var tjockare än 3". Till en början använde man samma teknik som med timret, det vill säga plankväggarna dymlades ihop och drevades med lindrev eller tygremsor. Senare in på 1900-talet kom den spontade planken, som spikades samman till väggskivor och husen blev därmed tätare.

Knoppkonstruktioner

Det är i den kustnära bebyggelsen med gynnsamma lägen för sjötransport (i ett då mycket skogfattigt nordbohuslän), som man påträffar de så kallade knopphuset, det vill säga murade trähus uppbyggda av plankbitar och (havs-)lerbruk. De förekommer framförallt i de nordbohuslänska stenhuggarsamhällena, varifrån det gick skeppslaster med granitsten till städer som till exempel Sarpsborg och Fredrikstad i norska Østfold. Flera informanter hävdar att avkapade plankbitar,

Ill. 14. Exempel på stenhuggarhus med hög granitgrund, från Hovenäset.

knoppen/knubben, kom som returfrakt (ballast) i skutor och jakter som fraktade sten till Norge.

Att bygga knopphus var en rationell metod att åstadkomma billiga och väl fungerande bostäder. Knoppbyggtekniken tog i anspråk små och enkla resurser, tekniken bör ha varit väl lämpad för självbyggare. I Bohuslän byggdes knopphus framförallt av och för människor som inte hade stora ekonomiska resurser. Byggnadstekniken med plankkap och lerbruk hade låg social status, trots att husen enligt flera källor var varmare och mindre dragiga än många plank- eller timmerhus.

Stenkonstruktioner

Det var först i och med stenindustrins framväxt som bearbetad granit började användas som byggnads- och konstruktionsmaterial. Före denna tid användes stenen mest som stödplintar till den bärande timmerkonstruktionen. Först under 1800-talets senare del försågs boningshusen med socklar av kilad granit. Källarmurarna blev med tiden allt högre och till slut blev det hela undervåningar. Dessa inrymde ofta tvättutrymme, kök och sommarrum, där familjen själv kunde bo medan man hyrde ut resten av huset till badgäster.

De mest extrema stenhuggarbostäderna byggdes med fasader helt av granitsten, huggna och murade av någon riktigt skicklig stenhuggare. Nästan i varje

Ill. 15. Arbetare, arbetslokaler och sten vid Spjösвик, Lysekil. Detta är en fabriksmiljö mer än ett stenbrott. Bild från Lyse hembygdsförenings bildarkiv.

stenhuggarsamhälle kan man hitta ett udda sådant hus. Husen stod emot både regn och blåst mycket bra, men värmeisoleringen blev inte så bra, och en del hus fick lätt ett rått och fuktigt inomhusklimat.

Planformer

Om man försöker generalisera den bohuslänska stenhuggarbostaden, så är det ett relativt litet 1½-planshus, cirka 50 m² stort, med rum och kök på bottenvåningen och en eller två gavelkammare på vinden. Det vill säga en 1½-plans enkelstuga.

Knopp teknik - planform

Av 27 stycken stenhuggarhus i knopp teknik som undersöktes i norra Bohuslän 1997, fördelade sig husens planformer enligt följande: fem hade enkelstugans planform, åtta hade korsplanehusets planform, nio hade annan planform, och fem obekräftad planform. Således har många av de stenhuggarbyggda knopp-husen i undersökningen en planform, som skiljer sig från de i Bohuslän gängse formerna i allmogebebyggelsen, de västsvenska enkelstugorna respektive korsplanehusen.

Arbetsplatser

Stenhuggeriverksamheten krävde även olika arbetslokaler. Då dessa i de flesta fall var mycket enkla och ibland bara tillfälliga, har vi idag inte mycket kvar av arbetsplatsernas byggnader.

Smedjor

En duktig smed var ett måste för stenhuggaren, då skarpa huggmejslar var avgörande för både stenhuggarens ackord och kvaliteten på den huggna stenen. Stenhuggaryrket som sådant hade många olycksrisker. En bra stålqualität, rätt smidd, kunde till exempel minska riskerna för stålflisor i ögonen. De större stenföretagen byggde enkla baracker, som stolpverkskonstruktioner med brädklädsel, med plats för flera smeder, som till exempel på Malmön och i Krokstrand. Ett fåtal av dessa större smedbyggnader finns kvar idag.

Kranar, förråd, kruthus och arbetsskjul

För att en stenhuggares arbetsplats skulle fungera, behövdes ibland hantverks hjälp av en timmerman. Det kunde exempelvis gälla att ordna stenkranar, verktygsförråd och kruthus. De enklare träkonstruktionerna och träbyggnaderna finns sällan bevarade. Några större verkstäder finns dock kvar, på till exempel Malmön, Skärholmen och i Krokstrand. I exempelvis Hjalmedal och Ulebergshamn finns kruthus i sten kvar. Kranarna finns sällan kvar, men kranhål och stagfästen är mer vanliga. Stenhuggarnas enkla vind- och regnskydd har av naturliga skäl inte bevarats.

Häststallar och lokstallar, rälsbanor och vägar

Inom stenbrotten, och mellan större stenbrott och utlastningsplats, flyttades stenen antingen för hand eller med häst, och senare med hästkraft på rälsspår. Några bevarade häststallar är i dagsläget inte kända. Däremot har Malmön både ett lokstall och en kompressorhall intakt. På flera platser finns fundament till banvallar för rälsbanor kvar vid stenbrott och lastplatser, exempelvis i Hjalmedal, Spjösvik och Ed. I många stenbrott finns vägar kvar, ofta uppbyggda av skrotsten

Ill. 16. Interiör från smedjan på Bohus Malmön.

och putsskärv, till exempel i Ulmekärr, Ejde och Spjösвик. Ibland har räfflor huggits in i berget där vägen löper över stenhällar, detta för att hästar och vagnar skulle få fäste. Exempel på detta finns i Ulebergshamn och Sandön.

Knottfabriker och maskinhallar

Hallar med spaltmaskiner, knottfabriker, har bara funnits på några få platser i Göteborg och Bohuslän, bland annat i Tullboden, Rixö, Lahälla, Skalbergen (Hunnebostrand), Valbodalen och på Näset i Västra Frölunda. Knottfabriken i Lahälla är den enda som ännu finns kvar. I anslutning till denna finns även en transformatorbyggnad. Båda byggnaderna är i förhållandevis gott skick men i behov av underhåll. På Draget på Malmön byggdes även den första poleringsverkstaden, men idag anar man bara grundstenarna.

Kyrkor

Granit var den nya tidens material, en naturresurs som genom hårt arbete i den omfattande stenindustrin gav välstånd åt hela samhällen. När nya kyrkor uppfördes runt förra sekelskiftet i exempelvis Lysekil, Askum, Svenneby, Fjällbacka och Grebbestad, var det självklart att bygga dem i lokalt huggen granit.

Järnvägsstationer

En av anledningarna till att Bohusbanan anlades var stenindustrin. När tunga transporter blev möjliga även i inlandet, öppnades flera stenbrott i anslutning till järnvägen och järnvägsstationerna. En del stationer kom till efter önskemål från stenindustrin, till exempel Orrekläpp. Även Hällevadsholm fick en betydande stenbrytning tack vare järnvägen.

Folkrörelsebyggnader

Jämfört med stenhuggarens arbetslokaler har folkrörelsens byggnader blivit mer bestående. De har haft en funktion även efter stenhuggarepoken.

Stenhuggarnas Folkets hus

Stenindustrin var på många håll i landet den första industrin på landsbygden, och därför blev stenhuggarnas fackföreningar ofta de första på sin ort. Till en början träffades man hemma hos varandra. När man önskade tillträde till större lokaler var det vanligt att man stötte på motstånd, till exempel från kyrkan. På vissa håll förbjöd även markägare sammankomster ute i det fria, eftersom man vara rädd att de radikala och uppviglande idéerna skulle spridas och bringa oordning i samhället. Lösningen för fackföreningarnas sida blev att bygga sina egna samlingslokaler. Med gemensamma krafter lyckades fackföreningarnas medlemmar bygga det som kom att kallas Folkets hus. Finansieringen löstes genom försäljningar av andelar vilka stenhuggarna köpte, trots en ofta begränsad ekonomi. För att sedan finansiera driften av Folkets hus anordnades olika nöjes-tillställningar, som dans, teater och filmvisningar. Arbetarrörelsen har ända från början burit med sig ett bildningsideal, och därför startade fackföreningarna även studiecirkel och ordnade föreläsningar. Ofta bildades också ett bibliotek i samband med Folkets hus.

Överallt där det fanns många industriarbetare och en aktiv fackförening byggde man sitt eget Folkets hus. Stenindustrin uppstod och var störst vid kusten,

Ill. 17. Interiör från knottfabriken vid Lahälla tagit 2007. I fabriken finns en spaltmaskin kvar, längst bort i bild. Spaltmaskinen var ett sätt att mekanisera produktionen av gatstenar. De flesta av dessa försök blev mycket kortlivade då den tänkta lönsamheten oftast uteblev. Trots detta byggdes fabriker på flera platser i Bohuslän. De kan därför ses som ett ideologiskt uttryck för industrialismen och kapitalismens tanke om arbetsuppdelning och mekanisering av arbetsprocesser. Fabriken i Lahälla är den sista kvarvarande och förhållandevis intakt. Fasad och tak är i behov av renovering. Trots allt borde fabrikslokalen med en rimlig insats kunna renoveras och förvaltas som en del av ett framtida reservat. Dess symboliska värde, precis som ett Folkets hus, utgörs av ett materialiserande av tankar och idéer.

Ill. 18. Huset mitt i samhället. I Hunnebostrand kom stenhuggarna att bli de dominerande samhällsbyggarna. Därför intar Folkets hus också en central plats i samhället. Både ekonomiskt och socialt var stenindustrin grunden för samhällsutvecklingen under många år i Hunnebostrand.

och små samhällen/fiskelägen växte sig större i och med att stenarbetarna flyttade dit. Därför var det i kustsamhällena som stenarbetarnas första Folkets hus byggdes. Detta till skillnad från bygdegårdarna, som ungefär samtidigt byggdes på landsbygden av ungdomar sysselsatta inom jordbruket. I och med färdigställandet av Bohusbanan anlades stenbrott även längs med denna, längre från kusten, och då startades fackföreningar och Folkets hus-föreningar även här.

De äldsta Folkets hus-byggnaderna utformades ofta av någon medlem i arbetarkommunen, eller av någon byggmästare eller annan byggnadstekniskt sakkunnig i trakten. Arkitekter anlätades i regel inte förrän mot slutet av 1920-talet. På 1940-talet inrättades en särskild arkitektbyrå, AFS, som konsult åt Folkets husrörelsens medlemmar.

För källorna till detta stycke om bebyggelsen hänvisas till separat källförteckning på sidan 62.

Händelser rapporterade i dagspress

Som en del i arkivstudierna har även en genomgång gjorts av ett urval dags- och specialpress. Dessa utgörs av sju årgångar av *Bohusläningen* (liberal) mellan år 1889 och 1908, *Lysekils-Kuriren* (socialdemokratisk) 1902, samt *Stenarbetaren* (facklig) 1896 och 1897. Detta syftar till att väga dagens förståelse och historiska tonvikt mot den dåtida uppfattningen om betydelsen av olika företeelser och händelser med anknytning till stenindustrin.

Arbetsinställelser

Den första arbetsstriden i Bohuslän ägde rum 1887 i Lysekil. 1889 skedde strejker samtidigt vid flera huggerier i mellersta Bohuslän, bland annat vid Hjalmedals stenhuggeri, där cirka 100 arbetare berördes. Arbetarna begärde löneförhöjning med 1 kr/kvadratfamn. Svaret var nej, och arbetarna hotades med uppsägning om de gick i strejk. Arbetarna strejkade trots detta, och resultatet blev beviljade

löneökningar. Bohusläningen menar att lönerna är högt uppdrivna, och att få av stenhuggarna "...af sina stundom ganska stora förtjenster aflägga något för kommande dagar". I maj samma år ägde en veckolång strejk rum i mellersta skärgården. Cirka 500 arbetare berördes, och resultatet blev löneförhöjning med 50 öre/kvadratfamn. Under 1891 strejkade cirka 60 arbetare hos V E Mollén i Lysekil och Valbodalen. 1895 ledde proklamerade lönereduktioner till flera strejker, men utan positiva resultat. *Bohusläningen 1889; Persson 1984; Rehnberg 1973.*

Under våren och sommaren år 1900 var det storstrejk inom kantstensindustrin. Konflikten rann upp i februari, då arbetspriser för engelsk kantsten reducerades i Bohuslän på grund av god tillgång på arbetskraft. I mars ägde förhandlingar rum i Kristiania mellan exportföreningen och stenarbetarnas förbundsstyrelse, men dessa strandade: Strejk skulle mötas med lockout. I april berördes 1200 arbetare i norra Bohuslän av den stundande konflikten. I maj gjorde grov- och finstenshuggare vid norska firmor gemensam sak med kantstenshuggarna och förklarade strejk. Totalt strejkade nu 1800 arbetare. Konflikten avslutades i juni. Bohusläningen skriver att "Arbetarna har gjort en moralisk seger." Uppnådda resultat är bland annat ordentlig prislista. Konflikten beräknades kostat arbetarepartiet 80 000 kronor och arbetarna och arbetsgivarna 400 000 kronor. Stenhuggarförbundet uppgav att de betalat ut 40 000 kronor i strejkunderstöd. *Bohusläningen 1900; Persson 1984.*

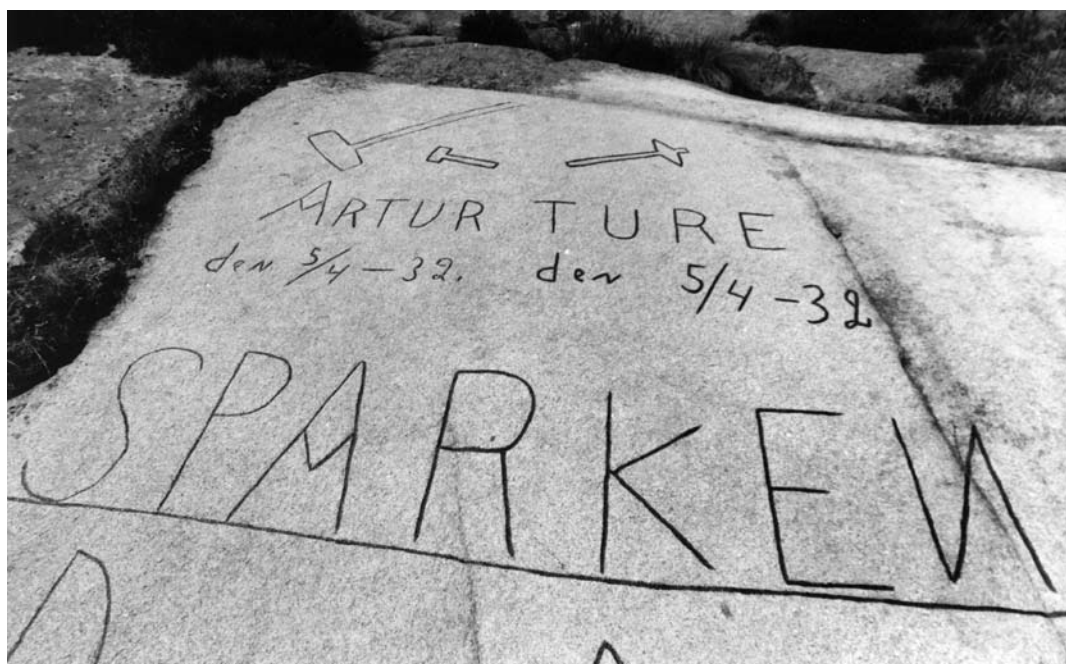
I *Lysekils-Kuriren* står det 1902 att läsa om stenhuggarekonflikten i Halland. Grebbestads och Kämpersviks stenhuggarefackföreningar diskuterade på möte i Grebbestad i maj om hur de skulle kunna stödja arbetarna i Halland, då dessa nästan uteslutande tillverkade sten för firman A o J Tobisson i Fjällbacka vars sten levereras till Halmstadsbolaget. De ställde sig inte främmande för stridsåtgärder. I september samma år beslutade arbetarna i Fjällbacka, Kämpersvik, Grebbestad och Gisslegärde, att som första åtgärd mot A o J Tobissons ovilja att förhandla, resa från sina arbetsplatser. *Lysekils-Kuriren 1902.*

Nästa stora arbetsinställelse inom stenindustrin inträffade 1904. Bakgrunden till denna var att gatstensavtalet löpte ut detta år. Lönen hade då varit oförändrad sedan 1899, men arbetsgivarna ville ändå sänka priserna på grund av "tryckta konjunkturer". Detta innebar också att det fanns relativt stora lager av gatsten. Den 28:e april skrev *Bohusläningen* om hot om avstängning för arbetare som inte inrättade sig efter den nya prislistan och skriftligen förband sig att inte delta eller stödja fackorganisationerna, allt enligt en skrivelse från Kullgrens Enka, Gunnersons, N S Beer, Fredriksstads Stenhuggeri, J o A Nielsen, Smögens Granitaktiebolag och Halmstads & Fjällbackas Stenhuggeriaktiebolag. I denna skrivelse står även "Vi påpeka att dessa våra öfverenskommelser icke på minsta sätt innebära något angrepp på arbetarnes föreningsrätt." Enligt Persson berördes 1197 stenarbetare och nio arbetsgivare av lockouten, som inleddes i maj och varade i 218 dagar. Några av skälen till att konflikten varade så länge var att Stenhuggareförbundet fick bidrag från andra fackorganisationer, och att arbetarna bildade kooperativa lag och högg sten i fria berg. Arbetsgivarna höll ut genom att sälja från sina lager, varför fackföreningen förklarade utlastningen i blockad. Därmed kom lastplatserna att bli konfrontationspunkter i konflikten. Algot Boman berättar: "1904 på våren blev det lönerörelse. Arbetsgivarna fordrade personliga arbetskontrakt. Stenhuggarna sa nej och så var den stora stenhuggarkonflikten i gång som kom att vara från 1:a maj till långt fram på hösten eller sju långa må-

nader. Stenhuggare på Ingeröd arrenderade egna berg. Vi var femton till tjugo man, som arbetade där och sålde sten till skeppare Lorentz Nilsson från Magnarp i Skåne. Det var dansk första och andra sort samt bomring vi tillverkade. Vi kunde alltså betala kontingent till de lockoutade. Så kom våra stridande kamrater och ville ha oss som arbetare med att demonstrera vid lastning i Vrångebäck längst in i Åbyfjorden. Det var strejkbrytare som lastade, bevakade av 'lumplenasoliser'. När vi stod där vid repet som skilde strejkbrytarna och demonstranterna åt vid lastningen, kastade någon av stenhuggarna några små stenar av hasselnötters storlek." *Bohusläningen 1904; Persson 1984; Rehnberg 1973.*

Bohusläningen skriver den 5 juli 1904 om "Infernaliska konserter". Demonstranter i Vrångebäck hälsade båten Skandia med 20-30 lastarbetare – det vill säga strejkbrytare - välkomna med konsert natt och dag under hela lastningen. Instrument utgjordes av plåthinkar med skrot, rälsstumpar, trianglar med mera. När Skandia försökte ankra vid Fågelvik möttes de av en "ytter värre musikkår!" När Skandia anlände i Ramsvik "...blefvo demonstrationerna synnerligen intensiva". Någon från båten kastade här en flaska mot de demonstrerande stenhuggarna. En skadades i huvudet och en annan fick en skärva på örat. Den skyldige greps men lösgjordes morgonen därpå. Konflikten slutade med kompromiss mellan parterna. *Bohusläningen 1904; Persson 1984.*

Under 1908 ägde bland annat Vinbräckakonflikten rum, men även andra arbetarkonflikter i hela landet. Transportarbetareförbundet strejkade under 1908, och stenhuggarna deltog i sympatiåtgärder. I juni blockerades Göteborgsångaren Dahlia vid Malmö. Kullgrens Enka drabbades och allt lastningsarbete inställdes. Stämningen var hotfull men inte våldsam. Kanonbåten Skäggald anlände med 116 man. Arbetarna fortsatte att använda ickevåld, och kritiska röster höjdes över det ovetliga att sända militär. 600 arbetare lämnade en skrivelse den 18 juni till landshövdingen om att militären borde bortdragas, då deras närvaro uppmuntrar till oroligheter och våldsamma handlingar, från båda sidor. 19 juni var Dahlia färdiglastad.

Ill. 19. Stenhuggaristning från Hogen, Lysekils kommun. Hela texten lyder: "Artur den 5/4-32 Ture den 5/4-32 Sparken den 5/4 1932. Upp till kamp emot kvalen. Sista striden det är." Foto Ingemar Nielsen.

Den 1:a juli 1908 var Transportarbetareförbundet inblandat i oroligheter i Göteborgs hamn, med ett magasinkomplex i lågor och stenkastning mot polisen. Arbetet nedlades på cirka 25 ångare. Arbetet utfördes istället av engelsmän. Det var tumult kring Järntorget, där polis gjorde utfall med sablar och batonger mot samlade arbetare. Flera sårade rapporterades. Den 2:e juli var lugnet återställt.

Ångaren Luttis manskap möttes av "kattmusik" halva natten i Lysekil i början av juli 1908. Den 4:e juli var det stenkastning mot Lutti och polisen på Stångenäs, varpå lastningen uppsköts till klockan 1 på natten. Lastningen pågick fram till förmiddagen, då den på nytt avbröts på grund av stenkastning, och Lutti avgick till Rotterdam. Lastningsmanskapet fortsatte till Vinbräcka och den blockerade ångaren Flora, där demonstranterna uppgick till 150 man, och bevakningen endast av 6 man. Den 7:e juli ägde Vinbräckakonflikten rum. Nu demonstrerade 5-600 personer, och ingen lastning var möjlig. Klockan 7 på morgonen ankrade kanonbåten Skäggald, och vid 10.30 anlände båda båtarna till bryggan där halva demonstrationsstyrkan från natten innan förde oväsen. Kapten Liljecrantz hotade att med vapenmakt tilltvinga sig respekt om demonstranterna blev våldsamma. Lastningen påbörjades, varpå stenkastningen från pojkar tilltog. Arbetet försvårades då lastvagnar förstörts under natten. Stenkastningen tilltog på allvar. Kronolänsman Hyllengren träffades småningom i bakhuvudet. Blodig ropade han mot demonstranterna: "Ser ni hvad ni gjort, nu må det vara slut!" En revolverkula träffade samtidigt en stenhög i närheten av länsmannen, enligt Hyllengren. Flottisterna öppnade då eld med lösa skott på givet tecken, och från Skäggald avlossades ett kanonskott som varning. Demonstranterna retirerade upp i bergen. Lastningen fortsatte ostörd fram till 17.30. Det påstås att skarpa skott använts av lastningsmanskapet, och att sju kulor med kulspruta avlossats från Skäggald mot en bergvägg vid sidan om demonstranterna. Hur det verkligen förhåller sig är svårt att avgöra, allt enligt *Bohusläningen 1908*.

Persson menar att det skedde jämförelsevis få arbetsinstittelser i Bohusläns stenindustri, men många fler i stenindustrin i resten av landet, och ställer sig undrande inför detta. Perssons svar är att en stor del av mellersta Bohusläns stenhuggare arbetade under kollektivt och tidsmässigt gällande avtal, och respekterade den underförstådda och senare uttalade fredsplikten. Vidare att merparten av konflikterna ägde rum utanför den mellersta regionen, det vill säga i områden där organisationsgraden var lägre, men att den lägre organisationsgraden också gjorde det svårt att genomföra disciplinerade strejker. Stenhuggarförbundets styrelse måste i förväg godkänna och tillåta en stridsåtgärd, och var inte sällan återhållsam, bland annat med hänvisning till rådande konjunkturer. De bägge storstrejkerna 1900 och 1904 gav dåligt utfall. Även de mindre konflikterna gick dåligt. Allt detta sammantaget torde ha bidragit till att hålla stridsfrekvensen nere, menar Persson. *Persson 1984*

Övrigt

1889 konstaterar *Bohusläningen* att stenindustrin är en näring som vuxit, särskilt tuktad gatsten för export. År 1888 uppgick exporten från framför allt Uddevalla, Strömstad och Karlskrona till 1 950 000 kronor. År 1887 uppgick exporten till 1 557 000 kronor. *Bohusläningen 1889*.

I november 1890 läggs förslag om olycksfallsförsäkring i arbetet fram, och vilka arbetare som bör omfattas, bland annat stenhuggare och förmän i stenhug-

geribranschen. Som ersättningsbelopp föreslås 360 kr/år vid full invaliditet, eller högst 300 kr/år vid minskad arbetsförmåga. *Bohusläningen 1890.*

I augusti 1892 skriver *Bohusläningen* att en anhållan föreligger hos domkapitlet om förståndigande för kyrkoherden i Qville pastorat att ej vidare vägra kyrkoskriva Kullgrens Enkas arbetare i Bottna församling. Domkapitlet anser sig sakna befogenheter att bifalla sådan begäran. *Bohusläningen 1892.*

Bohusläningen skriver 1902 om storstrejken i Göteborgs- och Bohuslän. Under rösträttsdebatten i riksdagen lade att stort antal arbetare ner sitt arbete. I Göteborg 12 414 personer, i Hisings härad 1665, i Säfedals härad 3710, i Stångenäs 172, i Lysekil 93, i Qville härad 238 och i Tanums härad 135 personer. Ordningen blev inte nämnvärt störd. På en del platser nedlades arbetet utan arbetsgivarens tillstånd. *Bohusläningen 1902.*

I december skriver *Lysekils-Kuriren* om gemensamhetsakt för Allmänna arbetsgivareföreningens anslutna, där de bland annat förbinder sig att inte anställa eller förhjälpas arbetare som av arbetsgivareföreningens styrelse i enlighet med stadgarna förklarats invecklad i orättmätig arbetarkonflikt. *Lysekils-Kuriren* kommenterar: "Det är ju endast hos arbetarne man finner hätskhet och benägenhet för tvång?..." *Lysekils-Kuriren 1902.*

SAMMANFATTNING 1

INLEDNING 2

KUNSKAPSUNDERLAG 3

ANALYS 4

SLUTDISKUSSION 5

KÄLLOR 6

BILAGOR 7

Del 2 Analys

Syftet med ett kulturresevat

Inrättandet av ett kulturresevat för stenindustrin i Bohuslän har tre huvudsyften. Det första och viktigaste är att skildra granitindustrins historia i Göteborg och Bohuslän. Det gäller dess uppkomst och skiftande konjunkturer. Det gäller ägoförhållanden och driftsformer, det vill säga dess produktionstekniska karaktär, och hur denna skiftat över tid och mellan regioner. Det gäller dess sociala och politiska dimension, och vilka uttryck denna tagit. Ett annat syfte är att stärka skyddet av de lämningar som inte omfattas av resevatet, genom att förankra en djupare förståelse för stenindustriepoken och dess yttringar hos allmänhet och beslutsfattare. Kulturresevatet skall även bidra till fortsatt kunskapsuppbyggnad om stenindustrin. Det är inte helt självklart hur ett resevat skall utformas för att kunna skildra stenindustriepoken i Göteborg och Bohuslän. De värden som ett kulturresevat bör innehålla för att fånga epokens olika yttringar kan delas upp i materiella och immateriella uttryck.

Stenindustrins materiella uttryck

Uttrycken för stenindustriepoken finns i stenbrotten, kajerna och vägarna, men också i bostadshusen, samlingslokalerna och samhällsbyggandet. En lastplats kan vara en viktig punkt i historien precis som en gatlykta. Ett storbrott berättar en typ av historia, ett Folkets hus berättar en annan.

Produktionstekniska lämningar

Stenbrott kan delas in i småbrott och storbrott. Småbrottet kännetecknas av att arbetsmomenten från framtagning av råämnen till slutprodukt utförs i själva stenbrottet. Storbrottet är ett resultat av en industriell uppdelning av arbetsmomenten, där råämnen tas fram i stenbrottet för att sedan transporteras till en bearbetningsplats. Runt storbrottet växte diverse ekonomibyggnader upp allt eftersom produktionen mekaniserades. Några exempel är transformatorstationer, kompressorhus, sliperier, knottfabriker och stensågar. Kranar kom i bruk i såväl småbrott som storbrott.

Till båda typerna av brott hörde en lastplats i någon form. De utgjordes under en stor del av epoken av kajplatser. Efter Bohusbanans tillkomst har även en del järnvägsstationer fungerat som lastplatser.

Smedjan var betydelsefull för båda typerna av brott, men var den placerades berodde på om produktionen skedde i små- eller storbrott.

Sociala lämningar

Under stenindustriepokens första decennier var bostadsbristen ett stort problem. Till en början löstes det genom att stenhuggare fick hyra in sig i befintliga hus. Snart börjar dock ett nytt bostadsbyggande. Dessa nya bostäder utgjordes av baracker för både ungarlar och familjer, samt enfamiljshus. De senare byggdes av bolag såväl som av stenarbetarna själva. På platser där många stenhuggare arbetade kom delar av eller hela samhällen att byggas av stenarbetarna.

Under senare delen av 1800-talet hade stenhuggarbefolkningen blivit så stor att bristen på mötesplatser blev ett problem. Det löstes genom att bilda Folkets hus-föreningar, vilka sedan byggde och förvaldade Folkets hus. I husen utvecklades sedan andra verksamheter, exempelvis konsumentkooperativ och bibliotek.

Ill. 20. Spaltmaskin i Lahälla, en fabriksmiljö bevarad i närmast ursprunglig utformning. I anslutning till fabriken finns även en transformatorstation, bostadsbarack, lastageplats och hamn. Ett givet inslag i ett kulturresevat. Idag åtnjuter fabriken inget skydd och skötsel saknas helt.

Ill. 21. Den enda kvarvarande lampan från den ursprungliga elbelysningen i Ulebergshamn. Lamporna installerades tack vare syföreningens initiativ att sy ihop till de första lamporna i samhället. Ett materiellt exempel på social organisering utanför den patriarkala samhällsstrukturen.

Andra typer av hus som är ett resultat av epoken är affärer, badhus, skolor och tvättstugor. Ett exempel på platspecifika materiella uttryck är gatubelysningen i Ulebergshamn vilken delvis finansierades genom syföreningens verksamhet.

Stenindustrins immateriella uttryck

De immateriella uttrycken utgörs bland annat av de värderingar och idéer som formulerades under epoken. Dessa uttrycktes ibland materiellt. Ett exempel är Folkets hus-föreningen, som samlar strävan att organisera en fungerande mötesplats för fest och allvar, vardag och helg. I de flesta Folkets hus-föreningar kom denna strävan att materialiseras i form av en byggnad, men inte alltid.

De produktionsformer som kännetecknade stenindustrin, bolagsägda eller arrenderade berg respektive fria berg, är immateriella. De materialiseras dock i själva brottet. Det är i detta fall inte självklart att den bakomliggande ideologin kan spåras i materien. Istället får vi vända oss till arkiven för att komma åt de immateriella ägarstrukturerna.

Idé-debatter kan också sökas i förenings- och tidningsarkiv. Dessa kan även ta sig fysiska uttryck, exempelvis genom affärer eller skolbyggnader. De stora stenarbeten som utfördes, både kommersiellt och som nödhjulsarbeten, är materiella uttryck för en idé. Den mest svåråtkomliga delen av de immateriella uttrycken är dock människors egna hågkomster. Intervju- och insamlingsarbete med fokus på stenindustrin har hittills utförts i mycket begränsad omfattning.

Utformningen av ett kulturresevat för stenindustrin

Enligt Riksantikvarieämbetet bör ett kulturresevat vara så pass stort att det uttagna området kan representera en historisk helhet. Ett kulturresevat skall vara

Ill. 22. Dokumentationsarbete. Malin Franzén och Göte Karlsson samtalar om arbetet i stenbrottet på Hud, Tanums kommun. Under arbetet med denna dokumentation genomfördes ett flertal intervjuer vid Götes gamla arbetsplats, vilket ledde till en god förståelse för arbetsprocessen.

ett aktivt instrument för vårdande och pedagogiska insatser. Vid urval skall särskild vikt läggas vid landskapets pedagogiska läslighet.

Det är tveksamt om det går att finna en plats som ensam kan tillgodose det breda historieberättande som eftersträvas. Av detta skäl har tre olika utformningar av ett kulturresevat diskuterats:

1. Ett avgränsat kulturresevat som innehåller en stor spännvidd av uttryck för stenindustriepoken inom en koncentrerad yta.

Plats	Arbetsplats	Anläggning	Byggnad	God arkiv	Sociala lämningar	Företagsstruktur	Skydd	Kommentar
Näset, Västra Frölunda	X			X	X	Bolag/kooperativ	Områdesbestämmelser	
Stångehuvud	X	X				Bolag	Naturreservat	
Lysekil	X		X	X	X	Bolag/kooperativ	Riksintresse/kulturmiljö	
Norra Grundsund	X	X		X		Bolag	Kulturmiljö	Enl Öp 06
Ramsvik (Lyse)	X	X		X		Bolag		
Lahälla	X		X		X	Bolag		Skyddsvärt objekt
Rixö	X	X	X		X	Bolag	Naturreservat	Delvis
Vinbräcka	X	X				Bolag		
Hjälmedal	X	X	X	X	X	Bolag/kooperativ		Tuntorp
Bro	X			X	X	Bolag	Riksintresse/kulturmiljö	Delvis
Näverkärr/Ed	X				X	Bolag	Naturreservat	Delvis
Fågleviken	X	X	X	X	X	Bolag	Riksintresse/kulturmiljö	
Vrångbäck	X	X				Bolag		Koop?
Malmön	X	X	X	X	X	Bolag	Kulturmiljö	Delvis
Tullboden	X	X		X	X	Bolag		
Sandön (Smögen)	X	X				Bolag	Naturreservat	
Hovenäset	X	X		X	X	Bolag/kooperativ		
Ramsvik (Askum)	X	X			X	Bolag		Ev med i kommande naturreservat
Hunnebostrand/Ulebergshamn	X	X	X	X	X	Bolag/kooperativ		Skyddsvärt objekt
Anneröd-Hogsäm	X	X				Bolag	Naturreservat	
Bottna/Gerlesborg	X	X	X		X	Bolag	Riksintresse/kulturmiljö	
Ulön/Dannemark	X	X				Bolag	Naturreservat	
Heestrand	X	X	X	X	X	Bolag	Kulturmiljö	
Hamburgsund	X	X		X	X	Bolag/kooperativ	Kulturmiljö	Delvis
Hällevadsholm	X	X	X			Bolag		Järnväg
Orrekläpp	X	X	X			Bolag	Riksintresse	Järnväg
Otterön	X	X			X	Bolag	Naturreservat	
Orreviken/Risäng	X	X				Bolag	Naturreservat	Delvis
Näsinge	X			X	X	Bolag		
Krokstrand	X	X	X		X	Bolag	Riksintresse/kulturmiljö	Delvis, Stora delar av Björneröd ingår ej

Ill. 23. Sammanfattningstabell över miljöer som kan ingå i en reservatsbildning. Miljöer markerade med fet stil är möjliga som reservat av typ 1. Gråskrafferade miljöer ingår i naturreservat eller innehåller skyddsvärda objekt.

Ill. 24. Hjälmedals samhälle med storbrottet belyst av solen i bakgrunden till höger, och stenhuggarbaracken till vänster. Samhället breder ut sig i dalen mellan fotografen och brottet.

2. Ett decentraliserat reservat där flera reservat bildas på olika platser, för att skildra olika uttryck för stenindustriepoken.
3. Kulturrum. Kärnan i reservatet består av en samlingsplats eller ett informationscenter, där information och utställningar om reservatet och stenindustriepoken finns. Själva reservatsbildningen kan bestå av en eller flera platser, men också av att samordna och förstärka skyddet av lämningar utanför reservatet.

Fördelen med ett reservat av Typ 1 är att det samlar resurserna till en plats. Som sammanställningen nedan visar finns det ett antal platser som skulle kunna fungera som reservat, *se även tabell 1*. Det finns dock ingen som kan berätta hela den mångfacetterade historien utan att bildandet av reservatet blir administrativt och ekonomiskt komplicerat.

Den stora fördelen med ett reservat av Typ 2 är att de respektive reservatsbildningarna kan göras väl avgränsade. De kan väljas ut så att en mångfald av uttryck för epoken synliggörs. Även denna form av reservatsbildning kommer att kräva en viss administration och kan bli kostsam, beroende på utformningen. Det blir dock mer lättadministrerat och mindre ekonomiskt kostbart att inrätta än Typ 1.

Kulturrumsalternativets, Typ 3, stora fördel är att det kan samla, och sprida, historierna om epoken på ett ställe. Det kan även ge fokus åt den immateriella historien, vilket vid de vidare färderna i historiens materiella landskap, kommer att ge ytterligare dimensioner åt platserna som besöks. Kulturrummet kan kompletteras med ett eller några strategiskt inrättade reservat, men framförallt genom samförvaltning med naturreservat och genom bättre skydd i kommunala och riksintressanta kulturmiljöer, kanske genom upprättande av områdesbestämmelser eller detaljplaner.

Urval av miljöer

Urvalet skall spegla det breda spektrum av sociala aktioner som varit kännetecknande för stenindustrisamhället. De fysiska miljöerna skall kunna kopplas till de immateriella historier vi vill berätta. Mot bakgrund av kunskapssammanställ-

Ill. 25. Smedja vid Rågårdsdals storbrott, Lysekils kommun. Smedjan är i mycket dåligt skick men innehåller flera fina detaljer. Den är en miljö som är pedagogisk och lätt tillgänglig, idag passerar Kongeveien alldeles inpå knuten. I ett reservat av Typ 3 Kulturrum kunde den fylla en funktion för att fånga intresset bland förbipasserande för stenindustriepoken och dess historia.

ningen, se bilagorna 1-7, kan följande platser anses innehålla betydande värden för förståelsen av stenindustriepoken, se tabell 1. Presentationen är schematisk men vissa slutsatser kan dras.

Det finns fem områden som kan komma ifråga för vidare studier som Typ 1-reservat. Dessa är Hjalmedal, Fågelviken, Malmön, Hunnebostrand/Ulebergshamn och Heestrand. Av dessa saknar Hjalmedal och Hunnebostrand/Uleberg egentligt skydd för epokens lämningar. Vid Fågelviken, Malmön och Heestrand finns ett begränsat skydd, då dessa är utpekade som kommunala kulturmiljöer. Alla omfattar mindre tätorter, vilket komplicerar en reservatsbildning då den kommer att omfatta en större mängd fastighetsägare. För att någon av reservatsbildningarna skall kunna berätta om epokens olika aspekter på ett bra sätt kommer de att behövas göras geografiskt stora, vilket också kan vara problematiskt med tanke på att de ligger inom exploateringsattraktiva områden. Som exempel på vad dessa miljöer innehåller och vad de kan berätta, beskrivs här en av miljöerna – Hjalmedal - mer detaljerat.

I Hjalmedal startade stenindustrin tidigt, och stenbrottet är ett storbrott. Stenverksamheten minskade dock kraftigt i omfattning redan strax efter förra sekelskiftet. Ett resultat av detta är att miljön nu har karaktären av stenindustri i samhället, snarare än samhälle i industriområde, som Rixö. På ett tidigt stadiet anlade bolaget byggnader, både bostadsbarack och förvaltarbostad. Arbetslokaler finns få bevarade och byggdes förmodligen inte i någon större utsträckning. Det som finns kvar idag är delar av den gamla hamnplanen, fundament till rälsbanan från stenbrottet, samt två kruthus. Tidigt började stenhuggarna också att bygga egna hus i dalgången mellan Hjalmedalsbrottet och Vinbräcka. Storbrottet, baracken och förvaltarbostaden ligger på ena dalsidan, och Hjalmedals första Folkets hus ligger på motsatt sida. Stenhuggarnas egnahemsbyggen karaktäriserar också dalgången. I området växte också affärer och kaféer upp. I östra delen av Hjalmedalen ligger det nya Folkets hus som byggdes på 1920-talet, även det idag

Ill. 26. Småbrottsmiljö på Sandön, Sotenäs kommun. Miljön ingår i ett tätortsnära naturreservat och kan utgöra ett inslag i en decentraliserad reservatsbildning.

nedlagt. I anslutning till det byggdes Konsum. Tillsammans med dessa byggnader finns ett flertal villatomter belägna på mark som tillhörde stenbolaget. I Hjälmedal finns flera exempel på kooperativa och fackföreningsägda stenbrott. Ett är belagt till Tuntorps gård där fackföreningen arrenderade berg 1886. Brastads kommun försäkrade sig om lastageplatser för att även andra än de stora stenbolagen skulle kunna lasta ut sten. Arkivsituationen i Hjälmedal är mycket god. Det finns en intresserad lokalbefolkning och en samhällsförening. Det som skulle saknas i en reservatsbildning i Hjälmedal är framför allt den omfattande driften av småbrott som karaktäriserat stora delar av epoken. Även samhällsbildningen har fått en karaktär av bruksort genom den stora påverkan som stenbolaget utövade. Det finns inget aktivt Folkets hus inom området. Om hela samhället skall ingå i reservatsbildningen kommer det, som redan antytts, att kosta betydande belopp. Inom detta och även de övriga möjliga reservatsbildningarna kommer vissa berättarluckor att uppstå. Detta kan givetvis kompenseras genom kunskapsuppbyggnad och information.

En reservatsbildning av Typ 2 eller Typ 3 bör omfatta ett bredare urval av lokaler. Tanken med dessa varianter av reservat är att platser med specifika uttryck för epoken skall prioriteras framför platser med mer generella uttryck. Det som skiljer dem åt är att Kulturrumsalternativet, Typ 3, innebär att resurser kan satsas på kunskapsuppbyggnad och förmedling istället för markinlösen. Ett förslag på hur ett kulturresevat av Typ 2 eller Typ 3 kan konstitueras är att låta de naturreservat som innehåller uttryck från stenindustri epoken ingå i det. Dessa är Stångehuvud, Ryxö, Näverkärr/Ed, Sandön, Anneröd-Hogsäm, Ulön/Dannemark, Otterön samt Orreviken/Risäng. Inom dessa områden kommer flera olika typer av stenbrott, och till vissa delar även övrig infrastruktur knuten till stenbrytningen, att bli representerad. Naturreservatens beskrivningar, föreskrifter och skötselplaner kan behöva kompletteras, och i vissa fall kan en utvidgning behöva diskuteras. Alternativt kan en annan form av skydd läggas på intilliggande områden och på bebyggelse knuten till stenindustrin inom eller i anslutning till reservaten. Genom detta förfarande kan stora delar av den tillverkningstekniska aspekten av

Ill. 27. Härnäsets Folkets hus, Lysekils kommun. Byggnaden är idag ett byggnadsminne, och framför byggnaden finns en minnessten om Vinbräckakravallerna. Byggnadens plats i en kommande reservatsbildning bör utredas vidare.

stenindustrin beskrivas. På Otterön och vid Ed kommer vi även i viss mån åt den sociala sfären med bostäder.

De naturreservat som idag innefattar lämningar från stenindustriepoken saknar helt eller till stora delar sociala lämningar och goda arkiv, och har därmed dåliga förutsättningar att berätta om epoken i dess helhet. De har däremot oftast minst två stora kvalitéer: de är redan populära besöksmål, och kan med tillförande av begränsade resurser berätta om delar av epokens historia.

I Rixö, Hjalmedal, Bro, Ed, Fågelviken, Malmön, Tullboden, Ramsvik, Heestrand och Krokstrand finns samhällskärnor med stark prägel av bolagsdominerad bebyggelse. Samhället på Ramsvik/Askum gränsar idag till ett naturreservat, och kan komma att ingå som en del i ett kommande utökat naturreservat. Miljöerna i Bro, Fågelviken, Draget på Malmön, Heestrand och Krokstrand omfattas idag av någon form av skydd, som riksintressant eller kommunal kulturmiljö. Skyddet för alla, eller ett urval av dessa, miljöer bör stärkas och kan då representera samhället med tydlig prägel av bolagsstyrning. Vid ett Typ 2-reservat får ett urval ske, så att ett eller möjligen två samhällen får representera uttrycket bolagssamhälle. Vid ett Typ 3-reservat kan ett större urval, eller samtliga miljöer, ingå, under förutsättning att beskrivningarna preciseras och skyddet för uttrycken stärks.

Samhällsbildningar påverkade av stenindustriepoken men utan synlig dominans av bolagsstyrning är Lysekil, Norra Grundsund/Spjösik/Ramsvik, Låhälla, Hovenäset, Hunnebostrand/Ulebergshamn, Hamburgsund och Näsing. Av dessa omfattas Lysekil, Norra Grundsund/Spjösik/Ramsvik, Hovenäset och Hamburgsund till vissa delar av skydd som kommunala kulturmiljöer. Någon av miljöerna skulle kunna utgöra en del av ett Typ 2-reservat som representant för ej bolagsdominerad samhällsbildning. Vid ett Typ 3-reservat kan ett större urval, eller samtliga miljöer, ingå, under förutsättning att beskrivningarna preciseras och skyddet för uttrycken stärks.

Ett aktivt Folkets hus finns i Lysekil, Skummedal, Fågelviken, Malmön, Hunnebostrand, Hamburgsund, Hällevadsholm och Krokstrand. Byggnader vilka har fungerat som Folkets hus finns kvar i Hjalmedal, Hovenäset, Hunnebostrand/Ule-

Ill. 28. Transformatorstation vid Lahälla. Den visar på stenindustrins betydelse för elektrifieringen av samhällena i Bohuslän. Stationen i sig är inte unik men dess plats i miljön, intill knottfabrik och stenbrott, är signifikant.

bergshamn, Bottna, Heestrand och Näsinge. Av dessa är Härnäsets Folkets hus i Fågelviken ett byggnadsminne. Folkets hus i Hamburgsund ingår i föreslagen kulturmiljö, och det i Krokstrand är en del av såväl riksintressant som kommunal kulturmiljö. Folkets hus i Skummedal omfattas eventuellt av, eller kan infogas i, den kulturmiljö som föreslås av Lysekils kommun i deras översiktsplan. Före detta Folkets hus i Hunnebostrand är idag oanvänt och har rivningstillstånd. Det byggnadsminnesförklarade Folkets hus på Härnäset bör vara en del i ett reservat. Vid ett bildande av Typ 3-reservat borde alla de Folkets hus som idag drivs och omfattas av ett kulturhistoriskt skydd, kunna vara en del i en reservatsbildning. Det starkt rivningshotade Folkets hus i Hunnebostrand skulle kunna fylla en intressant funktion i ett reservat av Typ 2 eller Typ 3: det skulle kunna utgöra navet i en decentraliserad reservatsbildning. Huset innehåller rum som kan fungera som utställningsrum, café och bibliotek - alla funktioner som fanns i det gamla

Ill. 29. Hunnebostrands gamla Folkets hus. Byggnaden är idag rivningshotad. Dess funktion som kulturhus i samhället har tagits över av det nybyggda Folkets hus vid skolan. Dess politiska funktion har minskat betydligt sedan den kommunala makten flyttat till Kungshamn. Dess symboliska och manifesta materialitet i samhället är oförändrad. Vid vidare studier om kulturresevat bör en funktion med den gamla Folkets hus-byggnaden som centralplats diskuteras noggrant. Här skulle informationscenter, seminarier, utställningar, café/restaurang rymmas. Huset skulle kunna vara en samlingspunkt för kunskapsuppbyggnad och förmedling, en turistattraktion i sig men också en ingång till att uppleva stenindustrin i resten av Bohuslän.

Folkets hus. Genom denna lösning kan också fokus läggas på det som preciserats som en av förutsättningarna för reservatsbildandet, att lyfta fram de immateriella uttrycken för stenindustriepoken.

Miljöer som uttrycker speciella aspekter är till exempel Lahällas knottfabrik och transformatorstation. Detta är en speciell miljö med högt skyddsbehov. Fabriken är den sista i sitt slag, och är ett intressant uttryck för industrialiseringen. Ett annat är Vinbräcka, lastplatsen där transportarbetarkonflikten eskalade till skottlossning vid den så kallade Vinbräckakonflikten. Detta är en närmast mytisk plats i den bohuslänska historien. Historien är en självklar del av ett reservat, men är platsen det? I ett Typ 3-reservat finns det absolut plats även för Vinbräcka. Ett tredje exempel är Bohusbanans tillkomst vilket ledde till nya lastplatser i inlandet. Hällevadsholms och Orrekläpps tationer är exempel på stationer som stenindustrin utnyttjade.

Det finns stora fördelar med att välja en reservatsform som visar på stenindustriepokens omfång både geografiskt och uttrycksmässigt. Det finns starka skäl som talar för att en reservatsbildning på en plats, det vill säga av Typ 1, och som skall skildra såväl produktionsprocesser som sociala och ideologiska strukturer, kommer att bli resurskrävande. Det finns därmed också risk att den kommer att fokusera på de materiella lämningarna och inte på de immateriella. Dessa uttrycks istället bättre med en decentraliserad reservatsbildning. För att denna skall kunna fokusera på ett immateriellt kulturarv bör resurser ställas till förfogande för att insamla, sammanställa och presentera detta. Fler resurser bör kunna friställas genom en lösning byggd på Typ 3-reservatet, ett centralt placerat

Kulturrum med ett nätverk av olika former av skydd för olika typer av miljöer och objekt.

Oavsett vilken form som väljs bör ett skyndsamt beslut fattas om att vidta åtgärder för att bevara knottfabriken i Lahälla. För att inte möjligheten att kunna använda Folkets hus i Hunnebostrand som ett Kulturrum skall gå om intet, bör en kontakt tas med Sotenäs kommun snarast för att inleda en diskussion om former för fortsatt användning av huset.

Visioner

Ett kulturresevat bör vara en katalysator för forskning om stenindustriepoken. Det kan ske genom egna begränsade forskningsinsatser, anordnandet av seminarier, och genom nätverksbyggande. Befintlig och nyproducerad kunskap kan förmedlas genom utställningar, hemsida, fältvandringar etc. Kulturresevatet bör även initiera ett pedagogiskt samarbete med skolor i området.

Det finns en stor mängd exempel på hur historiskt mycket intressanta stenindustriella miljöer har förstörts vid nyexploateringar, utan att detta uppmärksamats av några myndigheter. En viktig del i ett kulturresevat bör vara att föra ut den befintliga kunskapen. Ett exempel på hur en sådan tjänst kan utformas finns i *Stenen som resurs och fundament, Algotsson 2004*. I denna studie föreslås att en tidsbegränsad antikvartjänst inrättas, för att stödja kommunerna i planläggning och planlägningsfrågor. En annan tanke kan vara att utveckla ett utbildnings- och informationspaket till kommunerna, och vid behov upphandla konsulttjänster för denna typ av frågor.

Länsstyrelsen och Västra Götalandsregionen samarbetar om ett program för att utveckla natur- och kulturturen i regionen. En mängd turistinriktade målpunkter utifrån natur- och kulturintressen håller på att växa fram i Bohuslän, exempelvis Utpost Väderöarna, nationalparken Kosterfjorden, naturresevatet Näverkärr. En logistisk samordning av möjliga målpunkter, alltifrån kollektivtrafik till båtleder, kajakuthyrning, cykeluthyrning och så vidare, bör eftersträvas. För att öka tillgängligheten och attraktionskraften för natur- och kulturvärden kan ett system utvecklas med gemensamma "portar", där riksintressanta natur- och kulturmiljöer möts. Dessa bör vara naturliga målpunkter med god tillgång till service i form av kollektivtrafik, bilparkering och café eller matställe, och med möjligheter till information och guidning, och med permanenta och tillfälliga utställningar. En sådan punkt skulle då kunna vara ett Kulturrum för stendustriepoken. En miljö som uppfyller flera av dessa krav är, som föreslagits ovan, Hunnebostrands före detta Folkets hus.

Genderanalys

Förstudien baseras på befintlig kunskap. Denna består till stor del av artiklar och mindre rapporter. Några större verk, som *Andersson 1911*, *Persson 1984* och *Danielsson & Norheim 2003*, har också publicerats. I samband med studien har ett urval årgångar av *Bohusläningen*, *Lysekils-Kuriren* och *Stenarbetaren* studerats. Dessutom har arkivsituationen på föreningsarkivet sammanställts, och stickprovsvis har ett mindre antal protokoll genomlästs.

Gemensamt för de flesta av artiklarna och studierna är att de fokuserar på produktionen och företagen. I den mån de intresserar sig för människor handlar det framförallt om männen, stenhuggarna. Detta har säkert flera skäl. De tillgängliga

historiska arkiven är producerade i ett mycket patriarkalt samhälle, där det inte var självklart att bry sig om andra än männen. Kvinnor och barn syns enbart sekundärt, som en försörjningsbörda för stenhuggaren.

Studien har valt att fokusera på fackföreningsprotokoll och Folkets hus-föreningsprotokoll. Inom båda dessa föreningar fanns en närmast total dominans av män i styrelser och omnämmande. Hos Folkets husföreningarna kan vissa delar av det sociala samhället dock bli lite tydligare. Bland hyresgästerna syns exempelvis kvinnoklubbar, samt syföreningar och teaterföreningar, vilka även de kan förmodas innehålla kvinnor. Det anordnas fester och danstillställningar, och förmodligen har även kvinnor varit med och arrangerat. Dessa föreningar har tyvärr inte efterlämnat protokoll i samma utsträckning som de av männen dominerade föreningarna. Om protokoll från nykterhetsföreningar, politiska organisationer och konsumtionsföreningar granskas kan ytterligare ett antal kvinnor framträda ur arkiven. Vid våra stickprov dök endast en kvinna upp, som sekreterare i Håle ungsocialistiska klubb. Det är ändå så att vi inte kommer åt det sociala livet, kvinnors och barns historia enbart genom att studera arkiv. För att komma åt den delen av historien måste det till en aktiv insamling av minnen som fokuserar på det sociala livet i stenhuggarsamhällena, under men även efter stenhuggarepoken.

Ill. 30. Syklubben Måsen på utfärd. Kortet är taget 14 juli 1925 på Lerholmen med utsikt mot Hönsholmen. Kvinnorna på bilden är mellan 16 och 30 år gamla. 1938 startade dessa kvinnor samhällsföreningen "Föreningen Samarbete Sannäs", vilken fortfarande existerar. Bild från Föreningen Samarbete Sannäs.

SAMMANFATTNING 1

INLEDNING 2

KUNSKAPSUNDERLAG 3

ANALYS 4

SLUTDISKUSSION 5

KÄLLOR 6

BILAGOR 7

Slutdiskussion

Kunskapsluckor – vidare forskning

Inom ramen för förstudien har ett flertal frågor som förtjänar en vidare belysning dykt upp. De mest prioriterade punkterna som bör bearbetas under den vidare processen är:

Stenindustrin efter första världskriget

Inga mer övergripande studier har gjorts av stenindustrin som den tedde sig efter första världskriget och framåt. Särskilt 1920-talet kan vara intressant, bland annat med tanke på att det byggdes lika många nya Folkets hus då som i början av 1900-talet.

Inventering av stenbrott

Det finns idag inte ens en översiktlig inventering av stenbrotten i Bohuslän. Vid detta arbete har det varit en brist. Det finns flera skäl till att prioritera inventeringsarbetet. Olika brott har olika karaktär, kronologi och inte minst ägarförhållanden. Hur dessa faktorer samverkat är idag oklart. För att kunna bearbeta vår kunskap vidare, behövs kunskap om stenbrottens ägar-/arrendeförhållande och brukningstid, kopplad till kunskapen om det omkringliggande samhället, för att kunna bedöma stenbrottens kulturhistoriska värden. Detta bör göras med den metodik som utarbetades av Algotsson och Swedberg 2004 och som använts sedan dess, där kopplingen till arkivsituationen betonas vid bedömningen av stenbrottens kulturhistoriska värden. *Algotsson och Swedberg 2004.*

Bostäder från stenindustriepoken

För att kunna genomföra en grundlig undersökning av stenhuggarnas bostäder behövs en genomgång av de arbeten som redan gjorts. Dessutom bör en bebyggelseinventering göras i övriga oinventerade områden med stenbrott. Man behöver då gå igenom såväl bildarkiv som mantalslängder. Byggnadstekniken med lermurade plankbitar från sågverksindustrin är för Bohusläns del direkt kopplad till stenhuggarepoken, cirka 1850-1900 (detta till skillnad från sågverksområdenas knoppbyggeri både i Sverige och Norge), vilket gör detta till ett speciellt och hittills utforskat område.

Epokens mytbildning

Det finns många föreställningar om stenindustriepoken som är intressanta att bearbeta. Det gäller invandringen, radikalismen, nykterhetsfrågan men även bildningsidealet. Integrationsfrågor, droger och gruppers utanförskap i ett samhälles normer är dagsaktuella frågor som måste diskuteras. Detta kan göras genom noggranna befolkningsstudier, och här kan även en koppling till byggnads-historiska undersökningar vara viktig. En annan ingång till dessa frågor kan vara systematiska studier av sociala föreningar som nykterhets- och Folkets hus-föreningar.

Epokens sociala liv, framförallt kvinnors och barns vardag

En stor kunskapslucka är hur stenhuggarfamiljens vardag såg ut. För att fylla denna lucka krävs insamling av minnen, både från män och kvinnor, som har

upplevd erfarenhet av stenindustriepoken. Detta är en prioriterad uppgift, då antalet informanter med hågkomster från tiden före andra världskriget drastiskt håller på att minska. Detta är en uppgift som gärna kan utföras i samarbete med föreningar.

Fortsatt arbete

Vi anser att ett kulturresevat i form av Typ 3 är det mest ändamålsenliga. De miljöer vilka bedömts som lämpliga att ingå i en reservatsbildning bör bli föremål för en fördjupad arkivgenomgång samt inventering. Beskrivningar av kulturmiljöer, riksintressen och naturreservat behövs kompletteras avseende stenindustrilämningar, och gränserna bör i detta sammanhang utvärderas. Skydd av miljöer och objekt bör utredas och preciseras.

Slutord

Ett kulturresevat för stenindustriepoken måste vara mer än ett skydd för fysiska miljöer. Denna studie har visat på ett flertal miljöer som kan ges ett skydd i någon form av reservatsbildning. För att reservatet skall hjälpa oss att förstå historien om stenindustriepoken måste vi även skydda det immateriella arvet. Det finns till en del i arkiven men en stor del, minst hälften, saknas. Det är det sociala livet, det är frågorna om integration och främlingsfientlighet. Det är hela livet och inte bara arbetslivet som behöver minnas, beskrivas och hjälpa oss att utvecklas. Idag, precis som för hundra år sedan.

Ill. 31. Härnässet. Foto Calle Fjällstål

SAMMANFATTNING 1

INLEDNING 2

KUNSKAPSUNDERLAG 3

ANALYS 4

SLUTDISKUSSION 5

KÄLLOR 6

BILAGOR 7

Källor

Litteratur:

Algotsson, Åsa 2004 *Stenen som resurs och fundament.*

Algotsson, Åsa & Swedberg, Stig 2004 *Sten. doc.*

Andersson, Thor 1911 *Sveriges granitindustri.*

Asklund, Bror 1947 *Svenska stenindustriområden I-II Gatsten och kantsten.*

Bergström, Lars 1963 *Beskrivning till geologisk karta över Otterön av Gustaf Lind.*

Bohusläningen 1889, 1890, 1892, 1900, 1902, 1904 och 1908.

Brandt, Tomas 1999 *Husen i Krokstrand – rapport från byggnadsinventering i Krokstrand.* Bohusläns museum rapport 1999:19.

Castells, Manuel 2000 *Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur. Band 1. Nätverkssamhällets framväxt.*

Danielsson, Brockman & Engelbrektsson (Red.) 1981 *Bohusläns samhälls- och näringsliv. 2. Stenindustrin.* Bohusläns museum, Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet, Landstinget i Göteborgs och Bohus län.

Danielsson, Rolf & Norheim, Svein 2003 *Granit. Stenhoggernes historie i grenselandet.*

Forsström, Å G 1977 "Stenindustrin på Malmön." Sid. 31-40 i *Bohusläns hembygds förbunds årsskrift 1977.*

Forsström, Å G 1978 "Stenindustrin på Sotenäset." Sid. 25-40 i *Bohusläns hembygds förbunds årsskrift 1978.*

Forsström, Å G 1982 "Granitindustrin i Bohuslän." Sid. 3-70 i *Bohuslänska fornminnessällskapet Vikarvet årsbok nr 31 1980-1981.*

Gustafson, Gunnar 1972 *Orrevikskilen. Sammanställning av översiktlig inventering 1971-1972.* Naturinventeringar i Göteborgs och Bohus län.

Gustafson, Gunnar & Knape, Ulf 1974 *Geomorfologisk inventering av Sandön, Grindholmen och Stensholmen, Smögens socken, Sotenäs kommun.*

Hansson, Jonsson, Lidman (Red.) 1978 *100 år med Bohusläningen. En jubileumskronika 1878-1978.*

Hörmander, Oskar u å *Arbetarrörelsen erövrar makten i Sotenäs. Ur Hunnebostrands och Ulebergshamns Arbetarekommuners protokoll 1907-1970.*

Hörmander, Oskar 1975 "Stenhuggare i Bohuslän vid sekelskiftet. Från fackförningens äldsta tid." Sid. 59-74 i *Bohusläns hembygds förbunds årsskrift 1975.*

Hörmander, Oskar 1991 "Bovallstrands stenhuggare vid sekelskiftet." Sid. 15-24 i *Bohuslän årsbok 1991.*

Isacson, Maths 1999 "Den högindustriella epoken." Sid 52-67 i *Daedalus 1999, Tekniska muséets årsbok.*

Larnelius, Karl 1991 a "Stenhuggarna i Västra Frölunda." Sid 31-55 i *Västra Frölunda Jubileumsbok 1991. Västra Frölunda Hembygdsförening 1951-1991.*

Larnelius, Karl 1991 b "Byggnadsföreningen Folkets hus "Lyckan" u.p.a." Sid 56-61 i *Västra Frölunda Jubileumsbok 1991. Västra Frölunda Hembygdsförening 1951-1991.*

Lidström, Barbro 1938 "Om stenhuggeriet i Blekinge." Sid 117-174 i *Blekingeboken 1938.*

Ljungqvist, Bertil 1976 "Stenbrytningen på Näset. En epok i Västra Frölunda historia." Sid 21-38 i *Från det gamla Västra Frölunda. Jubileumsskrift. Västra Frölunda hembygdsförening 1951-1976.*

Lysekils kommun 1990 *Översiktsplan.*

Lysekils kommun 1992 *Kulturmiljöer i Lysekils kommun.*

Lysekils kommun 2006 *Översiktsplan.*

Lysekils kommun 2006 "Skötselplan för naturreservatet Ryxö i Lysekils kommun." Bilaga 3 i *Översiktsplan 2006.*

Lysekils-Kuriren 1902

Lüsch, Fritz 1951 "Lysekil." Sid 7-68 i *Bohusläns Fornminnes- och Hembygdsförbunds Årsbok Vikarvet 1949-1951.*

Länskungörelser nr 3971 1845

Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1983 *Skötselplan för Ulön-Dannemarks naturreservat.*

Fastställd 1983-03-21.

Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1984 *Ursholmarna Föreslagen reservatsbildning i Strömstads kommun.*

Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1987 *Beslut att förklara Rödhammarfjorden och del av Veddökilen samt angränsande landområden och öar i Tanums kommun som naturvårdsområde.*

Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1987 *Förslag till skydd för Klevekilens stränder och vatten, Sotenäs kommun.*

Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1997 *Inventering av skrotsten i mellersta och norra Bohuslän.* Miljöavd 1997:19.

Länsstyrelsen Västra Götalands län 1998 *Gammal skog kring Idefjorden och Halle-Vagnaren, Strömstad kommun.* 1998:37.

Länsstyrelsen Västra Götalands län 2004 *Naturreseptet Anneröd-Hogsäm i Sotenäs kommun. Beslut om naturresept enligt 7 kap 4 § miljöbalken.*

Länsstyrelsen Västra Götalands län 2004 *Förslag till skötselplan för naturreseptet Anneröd-Hogsäm.* Bilaga 2 till förslag till beslut 2004-06-01.

Molander, Bengt 1973 "Stångehuvud och dess flora." Särtryck ur *Vikarvets årsbok 1972-1973.*

Munkedals kommun 2001 *Översiktsplan.*

Nilsson, Leif H 1971 "Hjälmedals stenbrott. Ett bidrag till stenindustrins historia i Bohuslän." Sid. 55-64 i *Bohusläns hembygds förbunds årsskrift 1971.*

Nilsson, Leif H 1995 "Berget och stenen. Om stenhanteringen i Bohuslän." Sid. 101-105 i *Bohuslänska fornminnessällskapet Vikarvet årsbok nr 37 1994-1995.*

Palm, Edberg, Karlsson, Rosberg & Hassler (Red.) 1939 *Svenska Folkkrörelser V Folkets hus och parker.*

Persson, Lennart K 1975 *Syndikalismen i Sverige 1903-1922.*

Persson, Lennart K 1984 *Arbete, politik, arbetarrörelse. En studie av stenindustrins Bohuslän 1860-1910.* Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, nr 26.

Quirin, Bertil 1986 *Stenhuggare. En berättelse om stenindustri och Kooperation i Bohuslän.*

Rehnberg, Mats (Red.) 1973 *Stenhuggarminnen.* Svenskt liv och arbete nr 31, Nordiska museet, Malung.

Rixö Samhällsförening 1999 *Stenhuggarbygden. Lahälla-Rixö-Vinbräcka-Hjälmedal.*

Sandberg, Folke 1990 *Fôr i Skalhamn. Ramsvik – Kolleröd – Kärnskogen.*

Sandberg, Folke 2001 *Hus, bygd och människor. I Norra Grundsund, Spjösvik, Skummedal och angränsande gårdar, öar och holmar.*

Sotenäs kommun 2001 *Välkommen till Sote-leden. Vandrarinformation Sote-leden.*

Sotenäs kommun 2004 *Översiktsplan.*

Spade, Bengt & Carlsson, Gösta 2007 *Avtryck från en epok. Industriminnen i Halland.* Länsstyrelsen i Hallands län.

Stenarbetaren 1896 och 1897

Stiftelsen Ursholmen 1976 *Fyrplatsen Ursholmen – en information från Stiftelsen Ursholmen.*

Strömstad kommun 2002 *Översiktsplan.*

Strömstads kommun 2006 *Fördjupad översiktsplan.*

Sundevall, Sven Erik 1976 *Tjärnöarkipelagen Del 1 Geologi Naturinventeringar i Göteborgs och Bohus län 1977:9.* Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.

Svefa 2002 *Värdeutlåtande Strömstad Hallind 1:1 i samband med bildande av naturreservatet Halle-Vagnaren.*

Swedberg & Östlund 2007 "Kulturhistorisk dokumentation." Sid 13-23 i Öbrink, Swedberg & Östlund *Hällristarnas och stenhuggarnas marker. Arkeologisk utredning och kulturhistorisk dokumentation. Tanum 1916-1918, Ulmekärr 1:4 m.fl., Tanums socken, Tanums kommun.* Rapport 2007:29. Bohusläns Museum.

Tanums kommun 2002 *Översiktsplan.*

Thoresen, Ulrica 1971 "En inventering i Sjöbol-Humlekärr." Sid. 57-82 i *Bohuslänska Fornminnessällskapet Vikarvet Årsbok nr. 26 1970-1971.*

Thörnqvist, Annette 1998 "Facklig ideologi eller folklig tradition? Arbetskooperation bland bohuslänska stenhuggare." Sid. 68-75 i *Arbetshistoria Nr 87-88 Årg 22 3-4/1998.*

Arkiv:

Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm

Föreningsarkivet, Uddevalla

Region- och stadsarkivet Göteborg med folkrörelsernas arkiv, Göteborg

Västra Frölunda Hembygdsförenings arkiv, Västra Frölunda

Muntliga källor:

Göran Larsson, Västra Frölunda, 2008

Henning, Havstensund, 2008

Karl-Werner Bengtsson, Kungshamn, 2008

Mats Karlsson, Hjalmedal, 2008

Rolf Sandberg, Skummedal, 2008

Sven-Gunnar Gunnarsson, Brastad, 2008

Källor – Bebyggelse

Litteratur:

Artursson, Ing-Marie: *Stenindustrin i Sotenäs Kommun* (1999). Kultur- och naturmiljöplan, Sotenäs kommun

Askberger- Jernelius, Karin: *Hundra år av envishet - Folkets hus i Krokstrand 1902-2002*, (2002) Utställningskatalog.

Danielsson, Rolf. *Bebyggelse och Byggnadstradition i Bohuslän* (1980) Ur: Bohusläns Hembygdsförenings årsbok.

Forsström, Å G: *Stenindustrin på Malmön*. Ur Boh Årsskrift 1977.

Från Kamphus till kulturhus, Folkets husrörelsen på Malmön - en del av Malmöns historia, Studiecirkeln "Folkets hus och Parker, demokratins mötesplatser", (2005) Föreningen Folkets Hus å Malmön upa, Malmön.

Kville Härad - Bottna, Kville, Svenneby (1985). Red. Redaktionskommitte med ordf Allan Olsson. Munkedal.

Länsstyrelsen i O-län: *Inventering av skrotsten i mellersta o norra Bohuslän*. Miljöavd 1997:19.

Tanum - Kulturminnesvårdsprogram (1984). Red Britt Limdahl-Hansson, Kulturnämnden, Tanumshede.

Stenhuggarminnen, red Mats Rehnberg, Svenskt liv och arbete nr 31, Nordiska museet, Malung (1973)

Westerlind, Ann Marie: *Kustorter i Göteborgs och Bohuslän - Tanums Kommun*.
Bygghälsningsrådet, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohuslän, Göteborg (1982)

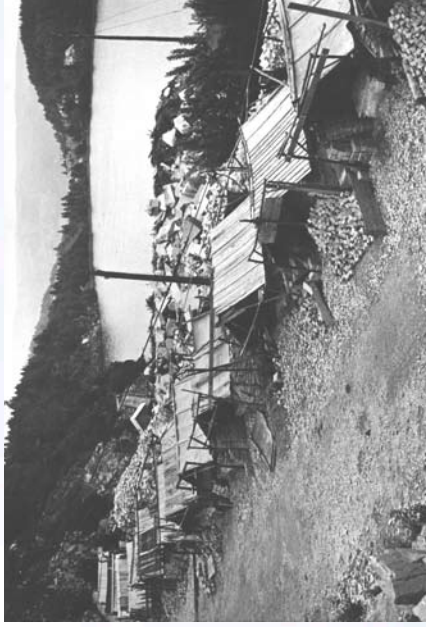
Wingård, Cecilia och Jerer, Conny: *Kulturhistorisk bebyggelseinventering i
Hamburgsund och på Hamburgö, Tanums kommun*, (2006),

Wingård, Cecilia och Jerer, Conny: *Kulturhistorisk bebyggelseinventering i
Kämpersvik, Tanums kommun*, (2007)

Muntliga källor:

Helén Axelsson och Ove Öststorm, Malmö, 2007

VISIONER OCH MILJÖER

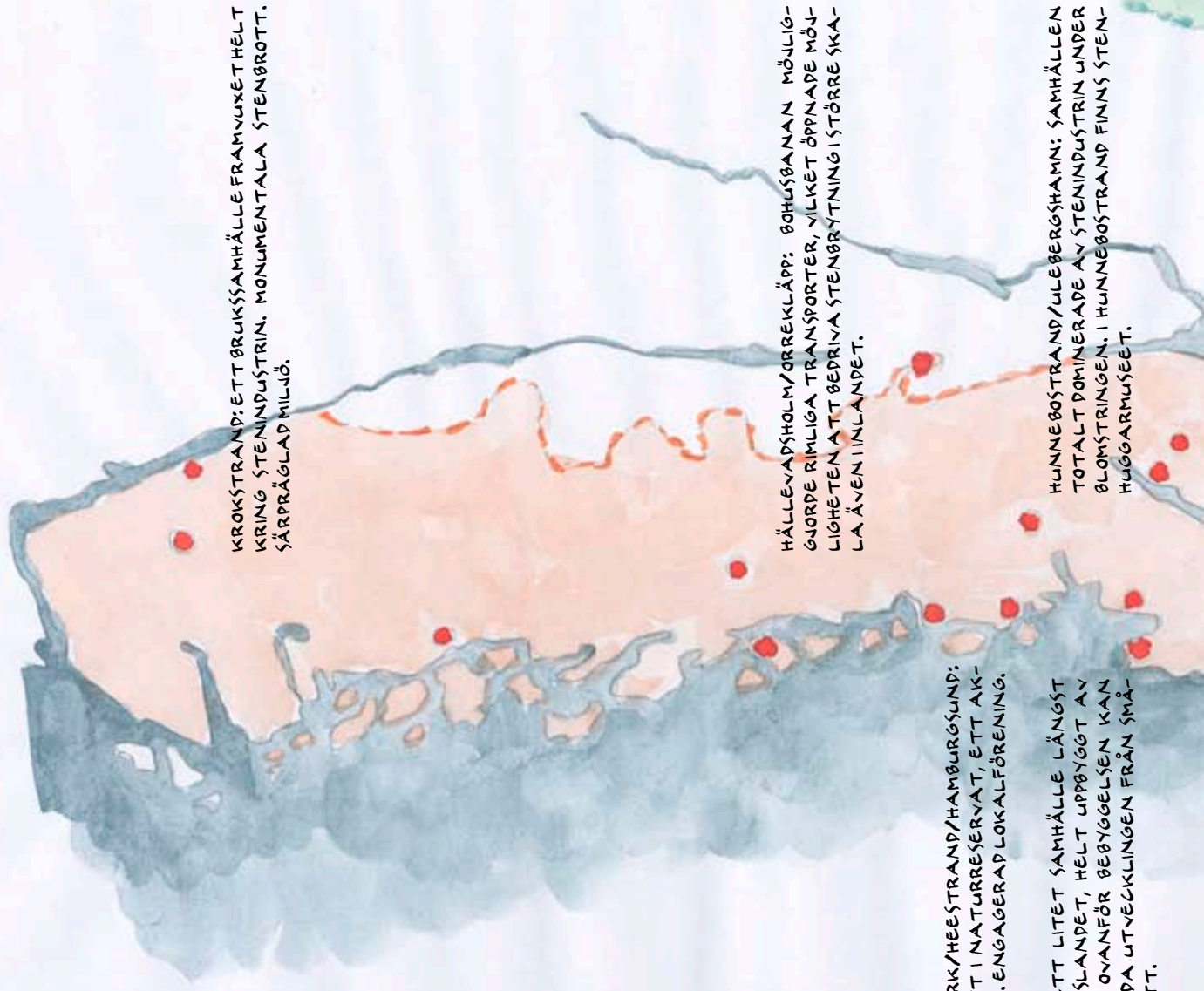
ARBETSPLATSERNA VID KROKSTJÄRNEÄREN ÄR IDAG NÄSTAN HELT ÖVERNUTNA AV SKOG. ETT RESERVAT KAN MILJÖER SOM DESSA RENSA OCH GÖRAS TILGÅENGLIGA FÖR UPPLIVELSE.

KVINNLIGT SAMHÄLLSBYGGANDE ÄR UNDERUTFÖRKAT. ETT RESERVAT KAN INITIERA FORSKNING OCH LYFTA FRAM KUNSKAPEN.

BERÄTTelserna om människorna glöms bort bort. DE MINNEN OM STENEPOKEN SOM LEVER KVAR BEHÖVER DOKUMENTERAS OCH ÅTERBERÄTTAS.

KROKSTRAND: ETT BRUKSSAMHÄLLE FRAMVUXET HELT KRING STENINDUSTRIN. MONUMENTALA STENBROTT. SÄRPRÄGLAD MILJÖ.

HÄLLEVADSHOLM/ORREKLÄPP: BOHUSBANAN MÖJLIGGJORDE RIMLIGA TRANSPORTER, VILKET ÖPPNADE MÖJLIGHETEN ATT BEDRIVA STENBRYTNING I STÖRRE SKALA ÄVEN I INLANDET.

ULÖN/DANNEMARK/HÄESTRAND/HAMBURGSLUND: FLERA STENBROTT I NATURRESERVAT, ETT AKTIVT FOLKETS HUS. ENGAGERAD LOKALFÖRENING.

RAMSVIK (ÅSKUM): ETT LITET SAMHÄLLE LÄNGST NORRUT PÅ RAMSVIKSLANDET, HELT UPPBYGGT AV BOLAGET. I BERGET OVANFÖR BEBYGGELSEN KAN MAN SE OCH BEGRUNDA UTVECKLINGEN FRÅN SMÅBROTT TILL STORBROTT.

HUNNEBOSTRAND/ULEBERGSHAMN: SAMHÄLLEN TOTALT DOMINERADE AV STENINDUSTRIN UNDER BLOMSTRINGEN. I HUNNEBOSTRAND FINNS STENHUGGMUSEET.

STENHUGGARNAS BOSTÄDER. VI SÄKNAR KUNSKAP OCH PERSPEKTIV PÅ DESSA BYGGNADER, VILKA PRÄGLAR STORA DELAR AV STENINDUSTRILANDSKAPET.

FOLKETS HUS - ETT CENTRUM FÖR SAMHÄLLSUTVECKLINGEN UNDER STEN-EPOKEN. KAN BLI ETT CENTRUM FÖR ETT KULTURRESERVAT. ETT HUS FÖR FÖRMEDELING AV KUNSKAPER, INFORMATION, UTSTÄLLNINGAR, SEMINARIER. EN KNUTPUNKT FÖR NYA UPPLÄVELSER I HISTORIEN OCH NUET.

ETT FÅTAL ARBETSLOKALER FINNS BEVARADE SOM KAN BERÄTTA ARBETSPROCESSERNAS HISTORIA. SMEDJOR FINNS EXEMPELVIS PÅ BOHUS MALMÖN, KNOTTFA-BRIK I LAHÄLLA. VIKTIGA PUNKTER I ETT RESERVAT.

KVINNOR OCH BARN, VAR FINNS HISTORIEN OM DEM, EL-LER RÄTTARE VAR BERÄTTAS HISTORIEN OM HELA SAMHÄLLET. EN RESERVATSBILDNING KAN HÖJA STA-TUSEN PÅ DESSA OBERÄTTADE HISTORIER.

BOHUS MALMÖN OCH HUNNEBOSTRAND: SAMHÄLLEN SOM TOTALT DOMINERADES AV STENINDUSTRIN. FLERA MILJÖER MED STOR- OCH SMÅBROTT. AKTIVA FÖRENINGAR SOM ARBETAR MED STENINDUSTRIEPOKEN. STENHUGGAR-MUSEUM.

NORRA GRUNDLUND/SRUSJÖVIK: RELATIVT SMÅSKALIGT, FÖRHÅLLANDEVIS OEXPLOATERAT OCH DÄRMEDE FÖRSTÅELIGT.

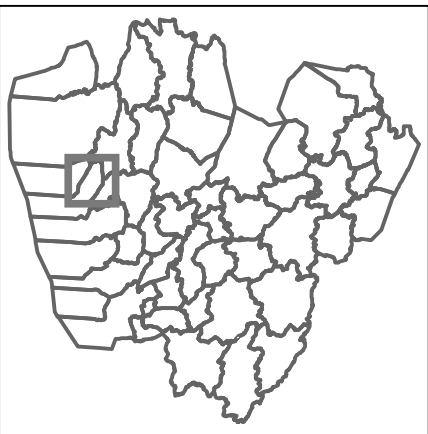
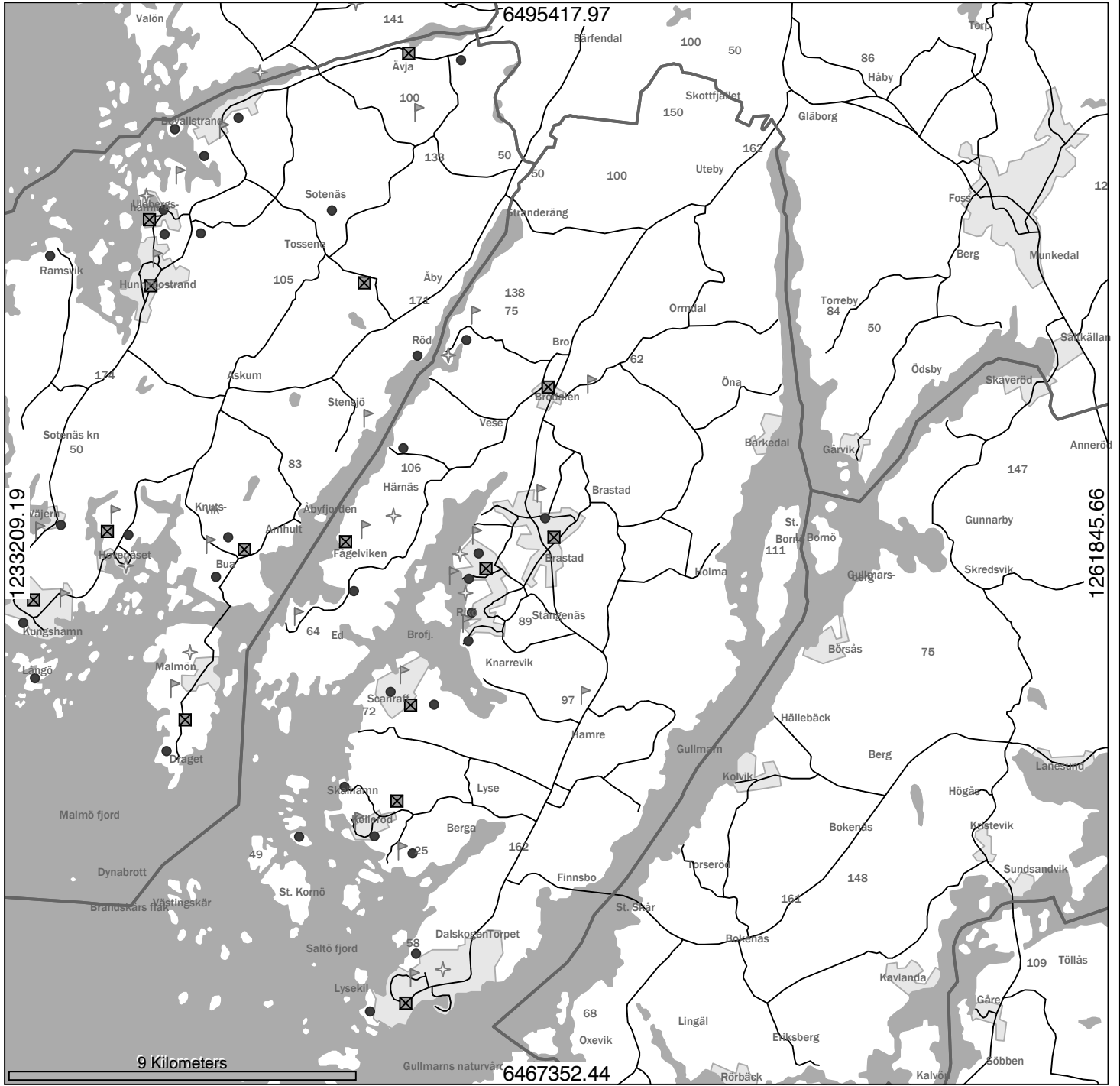
LAHÄLLA/RIXÖ/HJÄLMEDAL/VINBRÄCKA: SPÅREN AV STENINDUSTRIN ÄR MÅNGA OCH TYDLIGA. FLERA STORBROTT, ARBETARBA-RACKER, KNOTTFA-BRIK, VÅGAR OCH RÄLS-BANOR, FOLKETS HUS-BYGGNADER, UT-LÄST-NINGSKAJER.

NÄSET: SMÅSKALIGA STORBROTT I STADSNÄRA OCH LÅTTILLGÄNGLIGA GRÖNOMRÅDEN.

SAMMANFATTNING	1
INLEDNING	2
KUNSKAPSUNDERLAG	3
ANALYS	4
SLUTDISKUSSION	5
KÄLLOR	6
BILAGOR	7

Lysekil

- ✦ Händelser
- ☒ Folkets Hus
- ▴ Fackföreningar
- Stenindustrilämningar

Scale 1:150000

Map Units: Meters

Date: 2008-03-10

Bilaga 1: Lysekils kommun

Stenbrott

Redan 1845 finns uppgifter om stenhuggeri i Lysekil, Hjalmedal och Spjösвик (Lyse/Norra Grundsund). Det finns belägg för huggning av gatsten på Härnäset i Bro socken under 1850-60-talet. Även under 1870-talet finns noteringar om stenindustriverksamhet i kustregionerna. Stenhuggeriet i nedre Lyse är ett av de första namngivna stenhuggerierna inom kommunen, och det startade 1875. Under 1880-talet tillkom stenhuggerier i Lysekil, Stångehuvud och Lahälla (Bräcke) i Brastad. På 1890-talet anges antalet stenbrott inom kommunen till 155, fördelade på Brastad 60, Bro 48 och Lyse/Lysekil 47. Hjalmedal anges som en av de större arbetsplatserna inom kommunen. I Hjalmedal pågick stembrytning från 1860-talet till 1905, då verksamheten flyttades till Rixö.

Vid slutet av 1910-talet finns stenhuggerier på följande platser: Vrångebäck, Rågårdsdal, Båtevik, Kleva, Tuntorp, Hjalmedal, Bräcke, Vinbräcka, Rixö, Lahälla/Bräcke, Sjöbol, Humlekärr, Skalhamn, Ramsvik, Norra Grundsund, Valbodol, Bläckhall och Stångehuvud. Både Johan August Thorsson och Algot Boman berättar om skepparen Lorentz Nilsson från Skåne. Denne köpte upp sten som arbetarlag högg i fria berg i bland annat Ingeröd i Bro.

Forsström 1982; Karlsson muntligen; Lüsck 1951; Länskungörelser 3971; Persson 1984; Rehnberg 1973; Thoresen 1971.

På 1940-talet utfördes en nykartering av Sveriges granitområden, varvid norra Bohuslän indelades i ett antal distrikt. Lysekilsdistriktet innefattar Stångenäset inklusive Härnäset. På Härnäset fanns storbrott i drift bland annat i Ed, Sviebrottet och Ursats i Fågelviken, Ingeröd, Mellby och Vrångebäck. I Bro socken fanns ett storbrott vid Broberg, och i Brastads socken fanns storbrott i Sandvik vid Tuntorp, vid Ledbo och Backa, i Gåsebergssområdet, samt vid Björkmossen vid Ryk med utskeppningshamn vid Vinbräcka. Under 1940-talet var Rixö Sveriges största stembrottsplats, med två storbrott, Fabriksbrottet och Rixö stembrott. I Lyse socken och Lysekil fanns stembrott i Norra Grundsund, Humlekärr, Ramsvik, Sjöbol, Stångehuvud och Gåsö. *Asklund 1947.*

Runt Brattås nordöst om Norra Grundsund finns stembrottslämningar. 1957 lades Eds stembrott ner. *Lysekils kommun 2006.*

1997 fanns större mängder skrotsten i Norra Hallinden, Norra och Södra Axtveten, Broberg, Nötekärr, Brodalen, Immestad, Stora Hede, Backa, Tuntorp, Brastad, Medbo, Rixö, Bräcke, Nolby, Lahälla, Norrkila, Flågberget – Röe, Rågårdsdal, Svee, Västra och Östra Fågelviken, Kleva och Slävik. *Länsstyrelsen 1997.*

Föreningar

Fackföreningar

1896 fanns fackföreningar i Hjalmedal, Norra Grundsund, Tuntorp och Härnäset. 1897 fanns fackföreningar dessutom i Slävik, Häggvall, Lahälla, Lysekil, Sjöbol och Vrångebäck, och 1900 också i Broberg och Ramsvik. Efter splittringen av LO 1910 anslöt sig många stembetare till den nya fackföreningen SAC. 1910-14 fanns det fackföreningar tillhörande båda förbunden i Lysekil, Hjalmedal, Ramsvik, Härnäset och Tuntorp. *Föreningsarkivet Uddevalla; Persson 1975; Stembetaren 1896; Stembetaren 1897.*

Folkets hus-föreningar

Brastad

Se Tuntorps Folkets hus nedan.

Bro

1914 uppfördes en dansdana av den socialdemokratiska arbetarekommunen, vilken användes som möteslokal av flera olika organisationer innan Folkets hus byggdes. Bro arbetares byggnadsförening bildades 1934. Ett Folkets hus byggdes 1935, till en kostnad av 22 000:-. I byggnaden fanns samlingslokal med scen och scenloger, maskinrum, kök, garderob, inredd källarlokal och danspaviljong. Folkets hus-föreningen är nedlagd, och osäkerhet råder kring byggnaden, före detta kommunalhuset finns kvar i Brodalen. Det finns uppgifter om att huset aldrig nyggsdes som ett Folkets Hus utan som kommunhus direkt.

Hjälmedal

Folkets hus-föreningen bildades 1900. 1901 byggde Hjälmedals Folkets hus-förening ett Folkets hus i Rixö. I detta hus öppnades en kooperativ affär 1907. Det första Folkets hus i Hjälmedal byggdes 1905. Det byggdes senare om till Hjälmedals första kooperativa handelsförening. Ett nytt byggdes 1923 till en kostnad av 60 000:-. En stor (241 personer) lokal med scen och läktare, två mindre biblioteksrum, kaffekök och vaktmästarebostad. Det fanns även en liten park med utomhusdansbana. Lokalerna användes till bland annat teater- och biografverksamhet, tills Folkets hus lades ner på 1960-talet. Föreningen är nerlagd. Byggnaderna finns kvar men är privatägda.

Härnäset

Folkets-husföreningen upa Härnäset bildades 1902. En tomt arrenderades 1906, och Folkets hus stod klart 1907 i Fågelviken. A-sal (300 personer) med scen, klädloge och läktare, B-sal, kök, biblioteksrum och vaktmästarebostad. Lokalerna användes till fest- och danstillställningar, teater- och biografföreställningar. Protokoll och annat arkivmaterial finns för perioden 1906-1989. Folkets husföreningen är aktiv och byggnaden är ett byggnadsminne.

Lyse

Lyse Folkets hus-förening är en sammanslagning av Ramsviks och Sjöbols Folkets hus-föreningar. Lyse Folkets hus-förening är aktiv, och driver sedan 21 år ett Folkets hus i ett renoverat äldre skolhus i Skummedal. Man har bland annat en utställning om stenindustri och konservindustrin i Sjöbol. Två tidigare Folkets hus lokaler finns kvar, i Ramsvik respektive Kolleröd. Sjöbols äldre Folkets hus lokal är inköpt av Scanraff för rivning.

Lysekil

1897 bildades en diskussionsklubb, Svea, där man arbetade för att anskaffa ett Folkets hus. Föreningen Folkets Hus Lysekil upa bildades 1900, och Folkets hus byggdes 1905. Kostnad för detta var cirka 35 000:-. En stor (305 personer) lokal med scen, två mindre (70 respektive 80 personer) salar, kaffekök och vaktmästarebostad. Man hade teater- och biografverksamhet. Protokoll finns för perioden

Ill. 32. Arbetarbaracker i Fågelveik.

1900-1991, och därjämte annat arkivmaterial. Folkets hus-föreningen är aktiv och bedriver verksamheten i ett senare byggt hus.

Ramsvik

Folkets hus-föreningen i Ramsvik bildades 1908. Föreningens första Folkets hus låg i Ramsvik, och det andra i Kolleröd. Numera är föreningen sammanslagen med Sjöbol Folkets hus-förening. Dessa bildar tillsammans Lyse Folkets hus-förening, och driver ett Folkets hus i Skummedal.

Sjöbol

Sjöbols Folkets hus-förening upa bildades 1908, och registrerades 4/8 1908. 1909 inköptes ett boningshus vilket ombyggdes till Folkets hus 1910. Kostnaden uppgick till 9 000:-. Huset innehöll en större och en mindre sal (150 respektive 50 personer) och serveringsrum. Protokoll finns för perioden 1915-1954. Räkenskaper från 1963 visar att lokalerna användes till filmvisningar och danstillställningar. Föreningen har gått samman med Ramsvik och tillsammans bildat Lyse Folkets hus-förening. Denna driver ett Folkets hus i Skummedal.

Tuntorp

Tuntorp Lokala Samorganisation bildade en byggnadsförening 1924. Folkets hus stod färdigt 1930. Kostnaden uppgick till 30 000:-. En större (300 personer) lokal med scen och läktare, två mindre salar, vaktmästarebostad, samt serveringsrum med kök. Lokalerna användes till större möten, som biograf, och vid nöjeställningar. Föreningen och byggnaden finns kvar, men nu som Brastads Folkets hus.

Föreningsarkivet Uddevalla; Gunnarsson muntligen; Karlsson muntligen; Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006; Nilsson 1971; Sandberg muntligen; Stenhuggarbygden 1999; Svenska folkrörelser 1939.

Arkivbildare

Broberg

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 135 Broberg. Brodalen Broberg. Facklig.

Protokoll: 1923-1970
Kontingentmatrikel: 1906-1970
Kassaböcker: 1900-1928
+ mer

Hjälmedal

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 16 Hjälmedal. Brastad Hjälmedal. Facklig.

Protokoll: 1896-1970 (8/5 1897 noteras att prislista tillsänts Halmstads Stenhuggeri AB. 8/6 1897 nämns arrende av berg från Julius Johansson och Ferdinand Matsson på Tuntorp.)
Medlemsmatrikel: 1896
+ mycket mer

Häggvall

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 75 Häggvall. Häggvall Lyse. Facklig.

Styrelseberättelse: 1957-1968
Kassabok: 1919-1970

Härnäset

Folkets-husföreningen upa Härnäset. Brodalen Härnäset. Ekonomisk.

Protokoll: 1913-1989
Handlingar rörande arrendekontrakt: 1906 (arrende för tomten)
40-årsjubileum: 1902-1942

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 14 Härnäset. Brodalen Härnäset. Facklig.

Protokoll: 1896-1970 (Arbetsplatser 1941: Fågelviken och Ed smågatsten, Ingeröd bumring)
Arrendekontrakt: 1898-1932 (Mark till tomter för byggnader, samt lastageplats i Kleva, Bro sn, Johan Wilsson. Kontraktet gäller 50 år, men arrendet avslutades redan 1900.)
Fanor: Bildad 27/10 1896
+ mycket mer

Lahälla

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 33, Lahälla. Brastad Lahälla. Facklig.

Protokoll: 1932-1937
Medlemsmatrikel: 1925-1944

Lysekil

Folkets Hus Lysekil upa. Lysekil. Ekonomisk.

Protokoll: 1900-1991
+ mycket mer

Kooperativa föreningen "Sten" upa Lysekil. Ekonomisk.

Revisionsberättelser: 1903-1915

Kontrakt: 1908

Domstolsutdrag: 1915

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 11, Lysekil. Facklig.

Protokoll: 1926-1950

Års-, revisions- och verksamhetsberättelser: 1909-1940

Matriklar: 1906-1953

+ mer

Lysekils lokala samorganisation av SAC. Lysekil. Facklig.

Protokoll: 1929-1939

Kassaböcker: 1925-1949

+ mer, -1953

Svenska Stenindustriarbetareförbundet, Lysekil

Kongressprotokoll: 1899-1941

Verksamhetsberättelser: 1918-1969

+ mer

Norra Grundsund

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 57, Norra Grundsund. Norra Grundsund Lyse. Facklig.

Protokoll: 1902-1943

Fanor: Bildad 1896

+ mer, -1960

Norra Härnäset

Norra Härnäsets Stenhuggarefackförening nr 58, Österöd. Brodalen. Facklig.

Protokoll: 1906

Fanor: Bildad 1/4 1905

Ramsvik

Föreningen Folkets Hus Ramsvik upa. Ramsvik Lyse. Ekonomisk.

Protokoll: 1908-1958

Kassaböcker: 1908-1964

+ mer

Sveriges Stenhuggeriarbetares fackförbund avd 72, Ramsvik. Ramsvik Lyse. Facklig.

Protokoll: 1904-1909

Revisionsberättelse: 1922

+ mycket mer

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 127 Ramsvik. Ramsvik Lyse. Facklig.

Protokoll: 1900-1953

Fanor: Bildad 15/11 1900

+ mycket mer, -1970

Ramsviks arbetarebibliotek. Ramsvik Lyse. Kultur-.

Protokoll: 1907-1935

Årsberättelser: 1944-1948

Redovisning till centralbyrån: 1932-1955

Verifikationer: 1935-1960
+ mer

Rixö

Svenska Stenhuggareförbundet avd 34, Rixö. Brastad Rixö. Facklig.
Protokoll: 1910-1919

Sjöbol

Sjöbols Folkets hus-förening upa. Sjöbol Lyse. Ekonomisk.

Protokoll: 1915-1954

Dagböcker: 1951-1964

Räkenskaper: 1963 (Filmvisningar, danstillställningar)

Föreningen registrerad 4/8 1908

+ mer

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 15, Sjöbol. Sjöbol Lyse. Facklig.

Protokoll: 1908-1970

Kassaböcker: 1899-1970

Tegen

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 71, Tegen. Brastad Tegen. Facklig.

Protokoll: 1917-1933

Tuntorp

Tuntorps Stenhuggarefackförening. Brastad. Facklig.

Fanor: Bildad 10/10 1896

Vrångebäck

Vrångebäcks Stenhuggarefackförening. Brastad. Facklig.

Medlemsbok: 1899 (1 st för nr 62 Granström)

Föreningsarkivet Uddevalla.

Bebyggelse

Bostadsbebyggelse

Fågelviken

Stenbrottet i Fågelviken med tillhörande samhällsbildning utgör kommunal kulturmiljö. Här finns bebyggelse knuten till stenindustriepoken, bland annat bolagsbyggd bostadsbebyggelse. Vid Ed finns fyra bolagsbyggda bostadshus. *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Grundsund-Lyse

Gunnarssons Stenhuggerifirma började sin verksamhet i nedre Lyse omkring 1875-80. Huset "Bracka" byggdes troligen 1897. Det var ett bolagshus, som ägdes av stenbolaget. Man startade ett finstenshuggeri i bottenvåningen, och på övervåningen fanns en bostad. *Sandberg 2001.*

Näverkärr-Slävik-Bubacka

Detta område utgör kommunal kulturmiljö, bland annat på grund av spår efter stenindustriepoken. Öster om Bubacke vik finns lämningar efter småskaligt

drivet stenhuggeri. I Näverkärnsdalen finns bolagsbyggda flerfamiljshus, och vid Släviks brygga finns bebyggelse med anknytning till stenhuggeriepoken. *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Rixö–Lahälla–Hjälmedal

I området finns flera hus knutna till stenindustrin, både bolagshus och självbyggda. Stenbolaget ägde de flesta i Rixö, tills de friköptes under 1930-60-talen. Stenhuggarna förband sig att arbeta kvar, och fick köpa husen billigt. Vid Lahälla finns ett bolagsbyggt hus med åtta lägenheter, kallat "Kasern". *Karlsson muntligen; Nilsson 1971.*

Sjöbol-Humlekärr

I samband med Scanraffs etablering utfördes en byggnadsantikvarisk studie i området. Från och med cirka 1883 hyrde ogifta stenhuggare in sig på gårdar vid Sjöbol. Den förste stenhuggaren kom till trakten från Halland 1883. Stenhuggaren Johan Andersson kom från Kalmar till Fiskebäcksvik, Humlekärr, 1884, och byggde hus. Därefter byggdes ett flertal hus i området av stenhuggare. De stenhuggare som byggde själva, uppförde hus av bättre kvalitet än de förut befintliga – till exempel hade husen stensocklar istället för trägolv rakt på marken. Efter 1924 byggdes endast så kallade dubbelhus. Den sista stenhuggaren som byggde hus här var Östen Hallberg, ett egnahemshus på Springmyren 1944. 1907 lät A K Fernströms Granitindustrier uppföra fyra bolagshus vid Skutvik, och 1924 byggdes ett nytt bolagshus invid ett av de gamla. *Thoresen 1971.*

Övrig bebyggelse och infrastruktur

Fågelviken

Här finns en disponent-/förvaltarbostad. Här finns även en tvättstuga och en matsal som hörde till tre bolagsbyggda bostadshus. *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Hjälmedal

Kontoret, stenarna vid viaduktanläggningen för rälsbanan, samt en del av banvallen finns kvar vid Hjälmedals stenbrott. Smedjan vid plan är riven. På Måflågeberget ovanför Hjälmedal finns ett kruthus i sten kvar. *Karlsson muntligen; Nilsson 1971.*

Lahälla

I Lahälla finns en knottfabrik och en transformatorstation kvar. Knottfabriken i Lahälla var i drift endast en kortare period, och är den sista kvarvarande knottfabriken i Bohuslän. Den är liksom transformatorstationen i stort behov av renovering. Storbrottet i Lahälla ligger nära utlastningsplatsen. Brastad socken köpte en bit av den, för att tillförsäkra andra än storbolagen utlastningsmöjligheter. *Karlsson muntligen.*

Lysekil

Det har funnits en knottfabrik i Valbodalen, men den är numera riven. *Forsström 1982.*

Rixö

I Rixöområdet finns övrig bebyggelse knuten till stenindustrin, som kontorslokal. I Rixö har också funnits en knottfabrik, men denna är riven sedan länge. *Karlsson muntligen; Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Spjösвик

I Spjösвик finns lämningar efter hela stenbrytningsprocessen, från stenuttaget i Brattåsbrottet via banrester, broar, ramper och banvallar till lastageplatsen i Spjösвик. *Sandberg 2001.*

Vinbräcka

Ett kruthus i sten finns kvar på berget ovanför Vinbräcka. *Karlsson muntligen.*

Rågårdsdal

En smedja, med flera detaljer som blåsbälg och verktygshylla, finns bevarade. Byggnaden är i mycket dåligt skick.

Händelser

Inom stenindustrin var 1900, 1902 och 1904 år som kännestecknades av stora och samordnade konflikter.

Arbetsinställelser

Enligt Algot Boman ägde den första strejken rum i Lysekil 1887, bland konsul Radhes arbetare. Konflikten gällde lönesättningen, och resulterade i en kompromiss.

Persson har uppgifter om en strejk i Hjalmedal 1897. I mötesprotokoll från 19/7 1897 står att läsa att mötet beslutade att nedlägga arbetet hos Hjalmedals Stenh Aktiebolag efter krav på prishöjning, fria dagsverken och ammunition. 150 arbetare och en arbetsgivare berördes. Strejken höll på i 125 dagar, och resultatet var till fördel för arbetarna. I tidningen Stenarbetaren beskrevs konflikten som en stor seger för arbetarna. En viktig orsak angavs vara att arbetarna kunde dryga ut strejkunderstödet med inkomster från de berg som fackföreningen arrenderade.

1902 lockoutades arbetarna i Hjalmedal. Konflikten gällde även denna gång lönerna. 62 arbetare och en arbetsgivare berördes av lockouten som varade i 48 dagar. Vilket resultatet blev är okänt.

1904 ägde en sju månader lång lönekonflikt rum. Algot Boman tillhörde en grupp stenhuggare som arrenderade egna berg i Ingeröd och sålde stenen till en skeppare Lorentz Nilsson från Skåne. De kunde genom detta stödja sina lockoutade kamrater. De blev tillfrågade att delta i en demonstration mot strejkbrytare som lastade sten i Vrångebäck. Konfrontationer i form av stenkastning förekom.

1906 lockoutades arbetarna i Rixö/Hjalmedal i en konflikt rörande okänd fråga. Konflikten berörde 240 arbetare och en arbetsgivare, varade i nio dagar, och resulterade i en kompromiss.

1908 strejkade transportarbetarna. Detta ledde till konflikter i hela landet. I Bohuslän försökte bolagen lasta sten med hjälp av strejkbrytare, vilket ledde till konfontationer i Lysekil och på Bohus Malmön men även fler platser. Mest känd är Vinbräckakonflikten där stenarbetarna sympatiststrejkade med transportarbe-

tarna vid utlastningen. Enligt Algot Boman sköt strejkbrytarna mot demonstranterna, och poliserna anföll med batonger. Kanonbåten Skäggald avlossade sina kanoner och matroserna avfyra en skotts salva mot en bergvägg vid lastplatsen. En kvinna blev dömd till fängelse för att ha kastat sten på länsman efter det att han läst upprorslagen. Hon var gravid och födde sitt barn innanför fängelsemurarna, en flicka som tillbringade sitt första levnadsår i fängelse.

Föreningsarkivet Uddevalla; Persson 1984; Rehnberg 1973.

Befintliga planer, reservat och riksintressen

Kommunal översiktsplan

Lysekils kommun har pekat ut sammanlagt 20 kulturhistoriskt intressanta miljöer i kommunen i *Översiktsplan 2006*. Av dessa finns tre miljöer där lämningar efter stenindustrin utgör huvudsakligt syfte (Fågelviken), eller där stenindustrin nämns i beskrivningen (Lysekil samt Näverkärr-Slävik-Bubacka). Av de återstående 17 finns ett par stycken som med säkerhet innehåller stenindustrilämningar, även om dessa inte alls nämns i beskrivningen (till exempel Ryxöområdet och Brodalen). Än mer intressesant är att Rixöområdet förut varit utpekade som kommunal kulturmiljö med anledning av stenindustrilämningarna i *Översiktsplan 1990*, men inte längre är det. För Gåsö och Fiskebäckskil, Östersidan nämns fraktfart, vilken antagligen omfattade även stenprodukter. Kommunen skriver också: "Förutom de utpekade kulturmiljöerna finns ytterligare enstaka objekt och hela miljöer som speglar kommunens historia och där värdefulla lämningar eller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse finns. Sådana miljöer är tex. Gullmarsskogen och de gamla delarna av Norra Grundsund samt den vidsträckta stenbrottsmiljön runt Brattås nordöst om Norra Grundsund." *Lysekils kommun 1990; Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Brodalen

Området beskrivs som en centralbygd, med "ett rikt och varierat fornlämningsbestånd från sten- brons- och järnålder". Här finns även stenindustrilämningar samt nu pågående stentäkt, men detta nämns inte i beskrivningen. Delar av området är av riksintresse för kulturminnesvården. *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Fågelviken

I sin *Översiktsplan* från 1990 beskrev kommunen miljön som ett "Nedlagt stenbrott med tillhörande samhällsbildning uppförd av stenbolag". Det är intressant att kommunen valt att peka ut just den organiserade och styrda bebyggelsen. Även i sin nya översiktsplan är det bolagsbebyggelsen som poängteras, trots att man även nämner Härnäsets Folkets hus vilket inte är bolagsbyggt: "På Härnäset mot Åbyfjorden ligger Fågelviken. Här har stenhuggerinäringen från 1800- talets sista decennier haft ett centrum fram till 1950-talet då stenbrottsverksamheten lades ner. Miljön utgörs idag av det övergivna stenbrottet med stora mängder skrotsten och tydliga lämningar av verksamheten samt den välbevarade bolagsbebyggelsen som ligger i dalgången mellan bergen ner mot Fågelviken. Bebyggelsen utgörs av bland annat av stenhuggarbostäder, disponentbostad, matsal och ett Folkets hus uppfört år 1907. Härnäsets Folkets hus är byggnadsminne". *Lysekils kommun 1990; Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Lysekils stad och Stora Skeppholmen

Miljön består av Skeppholmen, Gamlestan, Havsbadet och centrala Lysekil. Stångehuvud som även är naturreservat ingår, och det nämns att här förekommit "betydande stentäkt". Området beskrivs som "Staden vid havet – från fångstbaserad kustbosättning till badort till industri- och handelscentrum". *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Näverkärr, Slävik, Bubacka

Denna miljö utgörs av den yttersta delen av Härnäset och består av bland annat lämningarna efter fiskeläget Skioldenborg från 1500-talets sillfiskeperiod. I norra delen av Näverkärredalen finns stenhuggarbostäder. Öster om Bubackevik finns spåren efter ett "vidsträckt, men småskaligt drivet stenhuggeri". *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Rixö stenhuggarsamhälle

I kommunens gamla *Översiktsplan* från 1990 var Rixö utpekad som kommunal kulturmiljö: "Stenindustrisamhälle i gammalt kulturlandskap". I den nya översiktsplanen är området inte längre med. *Lysekils kommun 1990; Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Ryxöområdet

Miljön består av Ryxö och höjdlägena på fastlandet omkring, och utgörs av själva vattenleden och de många rösen på Ryxö och fastlandet, samt på Ryxö rester av "ett äldre kulturlandskap". Delar av området innehåller viktiga stenindustrilämningar, men dessa nämns inte i översiktsplanen. *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Naturreservat

Ryxö

Samuelssons torp var bebott till slutet av 1800-talet. Två av barnen (Oskar och Herman) i den sista torparfamiljen öppnade bergstäkt och har tagit ut sten på tre ställen i markområdet. Innan stenindustrin gjorde sitt intåg var det Rixö-bönderna som brukade marken. 1933 tog stenhuggarna på fastlandet initiativ till att bygga en dansbana på ön. Dansbanan var igång under en 10-årsperiod. Bland många kända bygdespelemän som spelat upp till dans på Ryxö kan nämnas August i Vrem. Vissa AK-arbeten utfördes i samband med dansbanebygget. Bland annat byggdes en bygga och en del markområden dränerades ut. *Lysekils kommun 2006.*

Stångehuvud

Berggrunden är ljusröd bohusgranit. Utfyllnadsstränder finns det gott om. Där växer nästan ingenting och kommer så i framtiden knappast heller att göra, de utgöres ju endast av större och mindre skrotsten. Vid Stångholmssund finns en gammal präktig stenlastningskaj. Sprickdalen Munkeviks mule är delvis utfylld med skrotsten. Så här skriver författaren om stenhuggeriet: "För det såg ut då som nu, kanske med det undantaget att det är lite grönare i bergsskrevor och bland stenarna nu. Ja, du får förstås glömma bort de berg som är sönderhuggna och all skrotstenen, det som människan åstadkommit. Men vem tänkte på na-

turen när stenhuggarna fick sin magra bärgning genom att för hand avtvinga bergen sina bästa bitar! Vi har ingen anledning att klandra dem, men nu i nådens år 1974 har vi all anledning att se om och vårda vad förutseende kvinnor och män lämnat oss i arv." Om fotografier ur artikel av signaturen Codac i handels-tidningen från 1917: Ett foto visar Munkeviks Mule. "Marken är översållad med skrotsten som numera är bortforslad och växtlighet ser man så gott som inget av." *Molander 1973.*

Näverkärr

I beskrivningen av reservatet finns inget alls om stenindustri, men i området finns flera lämningar från stenindustriepoken. Se ovan under rubriken *Kommunal översiktsplan.*

Riksintresse för kulturmiljövård

Lysekils kommun har fem områden utpekade som riksintresse för kulturmiljövården. Inget av dessa nämner stenindustrin, men åtminstone Centrala Bro och Stora och Lilla Kornö innehåller lämningar från stenindustriepoken. I beskrivningen för Fiskebäckskil nämns fraktfart, och denna har antagligen omfattat även stenindustrins produkter. *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Lysekils stad

Stenindustrin nämns inte i beskrivningen, men det kan tänkas att stenindustrin menas ingå i den "industri" som satt sin prägel på staden: "Stadsmiljö vars delområden tillsammans med lämningar efter bebyggelse på Stora Skeppsholmen speglar de olika utvecklingsstegen från fångstbaserad bosättning till tätbyggt fiskeläge, som under 1800-talets utvecklas till badort samt industri- och handelscentrum." *Lysekils kommun 1992; Lysekils kommun 2006.*

Platser av intresse – materialitet/immaterialitet

Brastad socken

Av en annons införd i *Länskungörelser nr 3971*, framgår att stenhuggeriverksamhet pågick i Hjalmedal redan 1845. Under åren 1881-1885 tillkom flera nya stenhuggerier i Brastad socken, och tillväxten fortsatte under 1890-talet. I Brastad socken fanns år 1900 60 stenhuggerier. Tuntorp hade under en period två fackföreningar. Tuntorps stenhuggarefackförening bildades 10/10 1896, och 1913 tillkom Tuntorp LS av SAC. Tuntorp LS bildade en byggnadsförening 1924, och Folkets hus stod färdigt 1930. Tuntorps Folkets hus heter numera Brastad Folkets hus. Brastads samhälle växte fram på 1930-talet, kring det som från början var järnvägsstationen vid Lökebacken.

Hjalmedal

Det första omnämmandet av stenhuggning härrör från 1845, och stenindustrin i Hjalmedal kan anses vara belags till 1860-talet. Hjalmedal Folkets hus-förening bildades 1900, och byggde 1901 ett Folkets hus i Rixö stenbrott. Det första Folkets hus i Hjalmedal byggdes 1905. Nytt Folkets hus byggdes 1923. Bägge byggnaderna finns kvar, men är numera privatägda. I Hjalmedal finns både bostadsbyggda bostadshus och hus byggda av arbetare. Svenska Stenindustriarbetarförbundet avdelning 16 Hjalmedal har protokoll för perioden 1896-1970.

Hjälmedal LS bildades 1911. Hjälmedal nämns påfallande ofta i samband med arbetskonflikter, och var bevisligen en stor arbetsplats. Kontoret, stenarna vid viaduktanläggningen för rälsbanan, en del av banvallen samt ett kruthus finns kvar vid Hjälmedals stenbrott.

Lahälla

Firman J o A Nielsen började driva stenbrott 1884 i Bräcke, Lahällan, och drev 1890 minst fem större stenhuggerier på Stångenäset. I Lahälla finns ännu en knottfabrik kvar, så vitt känt den sista i Bohuslän, samt en transformatorstation. Vid Lahälla finns ett bolagsbyggt hus med åtta lägenheter, kallat "Kasern". Svenska Stenindustriarbetarförbundet avdelning 33 Lahälla har arkivmaterial från tiden 1925-1944.

Rixö

I Rixö finns ett storbrott, som anlades i början av 1900-talet. Under 1940-talet var Rixö Sveriges största stenbrottsplats, med två storbrott, Fabriksbrottet och Rixö stenbrott. Delar av området innehåller viktiga stenindustrilämningar. I Rixöområdet finns bebyggelse knuten till stenindustrin, både bolagsbyggda och självbyggda bostadshus. Svenska Stenhuggareförbundet avdelning 34 Rixö har protokoll för perioden 1910-1919. Arbetarna var inblandade i konflikter med sina arbetsgivare, bland annat beroende på karaktären på storbrottsdriften. I Lysekils kommuns översiktsplan från 1990 var Rixö stenhuggarsamhälle medtaget som kulturmiljö, och beskrevs som ett "Stenindustrisamhälle i gammalt kulturlandskap". I den aktuella översiktsplanen (2006) är Rixö inte längre med. Däremot är Ryxöområdet kommunal kulturmiljö och delvis riksintresse, och själva Ryxö är naturreservat, men inget nämns om stenindustrilämningarna på ön och i området.

Vinbräcka

I Vinbräcka finns storbrott, lastageplats och ett kruthus i sten kvar i berget ovanför brottet. Platsen är känd för Vinbräckakonflikten 1908, när stenarbetarna sympatistrejcade med transportarbetarna vid utlastningen, och det bland annat gick till skottlossning. Arkivet talar tyst om Vinbräcka, men dagstidningarna rapporterade utförligt om hela transportarbetarkonflikten.

Bro socken

Under andra halvan av 1890-talet skedde tillväxt vad gäller stenhuggerinäringen. I Bro socken fanns år 1900 48 stenhuggerier. Enligt flera uppgifter köpte en skeppare från Skåne, Lorentz Nilsson, upp sten som arbetarlag högg i fria berg i Bro. Härnäsets LS bildades 1911. Svenska Stenindustriarbetarförbundet avdelning 14 Härnäset Brodalen bildades 27/10 1896, och protokoll finns för perioden 1896-1970. Det finns även ett arrendekontrakt från 1898 som gäller hyra av mark till tomter för byggnader och lastageplats i Kleva på Härnäset. Norra Härnäsets stenhuggarefackförening nr 58 Österöd Brodalen bildades 1/4 1905, och protokoll finns från 1906. Folkets-husföreningen upa Härnäset bildades 1902, och Folkets hus byggdes 1907 i Fågelviken, *se nedan under Fågelviken*.

Bro

1914 uppfördes en dansdana av den socialdemokratiska arbetarekommunen i Bro. Dansbanan användes som möteslokal av flera olika organisationer innan Folkets hus byggdes. 1934 bildades Bro arbetares byggnadsförening, och Folkets hus byggdes 1935. Föreningen är nedlagd, och det råder osäkerhet kring byggnaden. Delar av Brodalen är utpekade som kommunal kulturmiljö och av riksintresse för kulturminnesvården, men inte på grund av stenindustrin.

Fågelviken

På 1850- och 60-talen högs gatsten på "Herrenäset". Folkets-husföreningen upa Härnäset bildades 1902, och Folkets hus byggdes 1907 i Fågelviken. Protokoll finns för perioden 1913-1989, och det finns även handlingar rörande arrendekontrakt för tomten från 1906. Folkets hus-föreningen är aktiv, och byggnaden är ett byggnadsminne. I Lysekils kommuns översiktsplan från 2006 finns Fågelviken upptaget som kulturmiljö. Det beskrivs bland annat som "Nedlagt stembrott med tillhörande samhällsbildning uppförd av stembolag."

Näverkärr/Ed

Näverkärr, Slävik och Bubacka ytterst på Härnäset är kommunal kulturmiljö, och motiveringen får sägas vara en mångbottnad kulturmiljö, bland annat bestående av bebyggelse från stenindustriepoken. I norra delen av Näverkärredalen finns stenhuggarbostäder. Näverkärr är även ett naturreservat.

Vrångebäck

Vrångebäck har en historia som liknar Vinbräcka. Vrångebäck är en lastageplats, och det finns beskrivna konflikter mellan strejkbrytare och stenarbetare vid utlastningsplatsen. För Vrångebäcks Stenhuggarefackförening är arkivsituationen dålig. Allt som finns är en medlemsbok från 1899.

Lyse/Lysekil

Enligt uppgift ägde stenhuggeriverksamhet rum i området Lyse/Lysekil redan 1845. 1881-1885 bedrevs stenhuggeriverksamhet i Lysekils utmarksområde. Företaget V E Mollén började bedriva stenhuggeriverksamhet i Lysekil 1882, och drev 1890 cirka 10 större stenhuggerier, spridda över samtliga sex socknar på Stångehuset och Sotenäset. År 1900 fanns i Lyse/Lysekil 47 stenhuggerier. Uddevalla Mekaniska Stenhuggeri och Sliperi Hebbel o Co etablerade sig på Stångehuvud 1904, men redan 1917 upphörde stenhuggeriverksamheten här. Kooperativa föreningen "Sten" upa Lysekil har inga bevarade protokoll, men revisionsberättelser från 1903-1915.

Vid Metvik, Sjöbol-Humlekärr startade stembrytningsverksamhet 1882. Ett antal bostadshus uppfördes av eller på uppdrag av stembuggare i Sjöbol-Humlekärr fram till 1944. 1907 lät stembolaget uppföra fyra bolagshus vid Skutvik, och 1924 byggdes ytterligare ett bolagshus. Svenska Stenindustriarbetarförbundet avdelning 15 Sjöbol har arkivmaterial för perioden 1899-1970. Sjöbols Folkets hus-förening upa bildades 1908. 1909 inköptes ett boningshus vilket ombyggdes till Folkets hus 1910. Arkivmaterial finns för perioden 1915-1964. Räkenskaperna från 1963 tar upp filmvisningar och danstillställningar. Sjöbols Folkets hus-förening har numera gått samman med Ramsviks under namnet Lyse Folkets hus-förening.

Lysekil

Folkets Hus Lysekil upa bildades 1900, och Folkets hus byggdes 1905. Två fackföreningar har varit verksamma i Lysekil. Svenska Stenindustriarbetarförbundet avdelning 11 Lysekil bildades 1897 och har arkivmaterial från perioden 1906-1953. Lysekils LS av SAC bildades 1911 och har arkivmaterial från 1925-1953. Svenska Stenindustriarbetarförbundet hade till en början huvudkontor i Lysekil. Folkets hus-föreningen är aktiv och bedriver verksamheten i ett senare byggt hus. Delar av Lysekils stad är utpekad som riksintresse för kultur. Motiveringen handlar bland annat om stadens utveckling till industricentrum, men stenindustrin nämns inte. Stora delar av Lysekil samt Stångehuvud är en kommunal kulturmiljö. Det senare är även ett naturreservat.

Norra Grundsund

Det första omnämmandet av stenindustri inom området häror från 1845. Stenhuggeriet i Grundsund, nedre Lyse, startade omkring 1875-1880, och kulmen nåddes under 1920-talet. Bolagsbyggda bostadshus finns. Svenska Stenindustriarbetarförbundet avdelning 57 Norra Grundsund bildades 1896. Arkivmaterial finns för perioden 1902-1960. Norra Grundsund är inte kommunal kulturmiljö, men är omnämnt i översiktsplanen för bland annat "den vidsträckt stenbrottsmiljön runt Brattås".

Ramsvik (Lyse)

I Ramsvik har två stenhuggarefackföreningar av allt att döma fungerat parallellt, åtminstone under en kortare period. Svenska Stenindustriarbetarförbundet avdelning 127 Ramsvik bildades 15/11 1900, och Svenska Stenhuggeriarbetares fackförening avdelning 72 Ramsvik har protokoll för perioden 1904-1909. Ramsviks LS bildades 1911. Föreningen Folkets Hus Ramsvik upa, Ramsvik Lyse, har arkivmaterial för perioden 1908-1964. I Ramsvik fanns även Ramsviks arbetarebibliotek. Ramsviks Folkets hus-förening har gått samman med Sjöbols Folkets hus-förening, och de driver under namnet Lyse Folkets hus-förening ett Folkets hus i Skummedal.

Bilaga 2: Sotenäs kommun

Stenbrott

Det första belägget för stenindustriverksamhet är från Malmön 1842. 1859 startades stenbrott på Långön vid Tången i Askum. Vid Hunnebostrand höggs 1864 kaj- och byggnadssten. Enligt Forsström ägde brytningen rum på Skalbergen tillhörande gården Ellene. 1866 sysselsattes 70 man på Skalbergen. 1870 fanns sliperi och polerverk på Malmön. Från Hunnebostrand och Malmön såldes stenen till Danmark och Tyskland. Under 1870-talet fanns mängder av småbrott utmed kusten. 1880-talet innebar tillväxt. På Malmön rådde "en förträfflig ordning". I Hunnebostrand däremot inträffade "plötsliga driftstopp" som orsakade nöd hos arbetarna. Även 1890-talet innebar ökad omfattning. 1893-94 startas nytt storbrott på Malmön. I Kungshamn arbetade många före detta fiskare med gatstenshuggning. På Finntorp och Kö-ö höggs gatsten i slutet av 1800-talet, och i Bovallstrand höggs sten i småbrott.

Antal stenbrott var 1900 i Askum socken 30, och i Tossene socken 26. Av dessa var stenindustrin på Malmön störst. För båda socknarna gällde att merparten stenbrott tillkom under andra halvan av 1890-talet. I början av 1900-talet fanns stenbrott i Bovallstrand, Uleberg, Ulebergshamn, Ellene, Hunnebostrand, Hunnebo, Röd, Örn, Håle, Väjern, Gravarne, Ramsvik, Smögen, Långö och Malmön.

Kooperativa Föreningen Granit bildades i Smögen på 1890-talet, och verkade i Ellene vid Hunnebostrand. Granit tillverkade gatsten, som såldes till Blekinge Granit. Kooperativa Föreningen Sten inledde verksamhet i Håle, Askum, under perioden 1900-1910. 1908 bortarrenderade Sten sina berg i Håle. Bohusläns Kooperativa Stenindustri bildades 1925 på Hovenäset och har bedrivit verksamhet på flera platser. Idag är de verksamma i bland annat Evja, Tossene. Hunnebostrands Kooperativa Stenindustri startades 1927 och lades ner på 1960-talet. De högg gat- och kantsten i småbrott på Valla, Bögebacka och Ellene.

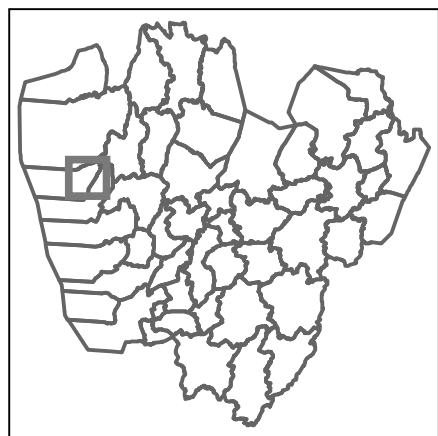
Forsström 1982; Persson 1984.

På 1940-talet utfördes en nykartering av Sveriges granitområden, varvid norra Bohuslän indelades i ett antal distrikt. Hunnebostrandsdistriktet omfattade mellersta delen av Sotenäset, samt Tossene, Svenneby, Bottna och södra delen av Kville socken. Enligt Asklund hade området karaktären av en industriell-administrativ enhet, med industriledningarna koncentrerade till Hunnebostrand. Ännu på 1940-talet hade stenindustrin en dominerande ställning här. Storbrott fanns då vid Höga Berget i Hunnebostrand, vid Uleberg och Gullvik, vid Lahälla, Nya Hunnebo, Folbengsröd och Korpåsberget. Andra stenbrott fanns exempelvis vid Bögebacka, Brygge, Valla, Tossene, Berg, Arslätt, Önna och Ödstoft, samt på öarna Kvivsholmen och Aspholmen utanför Hunnebostrand och Bovallstrand.

Asplund 1947.

Gravarne och Hovenäset bildade ett eget område, med småbrott och mindre storbrott vid Gravarne, Bäckeby, Tången och Väjern. Vid Wägga i Askum bröts "svart granit", eller rombporfyr, till gatsten. I Hovenäsområdet högg Bohusläns Kooperativa på bland annat Grötö och inom området mellan Wägga och Örnfjorden. Småbrott fanns vid Hovenäset, Knutsvik, Anneslätt, Långeland, Skindelsröd och Amborseröd, vid Amhult och Germunderöd, och i Lindal-Håle-Rörviksområdet. *Asplund 1947.*

Sotenäs

- ✦ Händelser
- ☒ Folkets Hus
- ▴ Fackföreningar
- Stenindustrilämningar

Scale 1:120000

Map Units: Meters

Date: 2008-03-10

Malmön bildar ett område för sig, där bergarterna lämpade sig väl till gatstens-tillverkning. Under 1940-talet användes storbrotten Rävdaalen, Kullebrottet och Västerbrottet. *Asplund 1947.*

Stenbrottsverksamheten på Malmön lades ner 1977. Numer bedrivs större stenbrottsverksamhet endast i Valla och Evja. *Sotenäs kommun 2004.*

1997 fanns större mängder skrotsten i Ävja, Gistad, Säm, Bovallstrand-Korpåsbjörget, Stora Kö-ö, Gullviksberget, Klev, Holmeberget, Valefjäll, Ulebergshamn, Valla, Ellene, Knutsdal, Bratteby, Ödby ö, Norra och Södra Stensjö, Rished, Germunderöd, Amhult, Östra Rörvik, Anneslätt, Skindelsröd, Knutsvik, Tullboden och Malmön. *Länsstyrelsen 1997.*

Föreningar

Fackföreningar

1896 fanns fackföreningar i Hunnebostrand och på Malmön. 1897 fanns fackförening även på Hovenäset, och 1898 också i Ulebergshamn och Håle. Efter splittningen av LO 1910 anslöt sig många stenarbetare till den nya fackföreningen SAC. 1910-14 fanns det fackföreningar tillhörande båda förbunden i Håle, Hovenäset, Malmön, Stensjö och Ulebergshamn. *Föreningsarkivet Uddevalla; Persson 1975; Stenarbetaren 1896; Stenarbetaren 1897.*

Politiska föreningar

I Håle fanns en socialistiska klubb åtminstone under åren 1910-1912. På Malmön fanns en socialistisk ungdomsklubb 1906-1931. *Föreningsarkivet Uddevalla; Persson 1975.*

Folkets hus-föreningar

Evja

Föreningen bildades 1924 och en dansbana byggdes omgäende. Redan nästa år stog ett Folkets hus klart, allt av Evja LS av SAC. Folkets hus-föreningen är fortfarande aktiv, och Evja Folkets hus är fortfarande i bruk. Föreningen har inte arkiverat äldre handlingar.

Hovenäset

Stenhuggarefackföreningen i Hovenäset diskuterade Folkets hus-frågan på ett antal möten mellan 1899 och 1912. Ett Folkets hus byggdes troligen 1908, och man hade även en dansbana. Folkets hus-föreningen lades ner på 50-talet, och byggnaden såldes till Sion-församlingen. Huset finns kvar, men är privatägt. Arkivet överlämnades vid nedläggningen till kommunen.

Hunnebostrand

Föreningen kooperativt upa Hunnebostrand Folkets hus bildades 1904. Hunnebostrands första Folkets hus byggdes 1909 till en kostnad av 50 000:-. Det hade en stor lokal (314 sittplatser) med scen och läktare, fyra expeditions- och två mindre lokaler, bibliotek, läsrum, kaffekök och vaktmästarebostad. Lokalerna användes till bland annat teater- och biografföreställningar. Protokoll finns för perioden 1904-1978. Folkets hus hyrdes under 1940-talet bland annat ut till Fackföreningen, Arbetarekommunen, SDUK och Kvinnoklubben. Lokalerna användes även till föreläsningar och fester. Det finns en aktiv förening som driver

Ill. 33. Hunnebostrands Folkets hus. Bild från Hunnebostrands bildarkiv.

ett relativt nybyggt Folkets hus. Ett äldre Folkets hus finns också kvar, men under hot om rivning eller ombyggnation. Folkets park-föreningen bildades 1932, och park anlades 1933 till en kostnad av 32 000:-. Inom parkområdet fanns en teater utan tak och en dansbana med tak.

Håle

Folkets hus-föreningen bildades 1906. 1906-1935 användes gamla Folkets hus, men 1935 utdömdes lokalen av myndigheterna, och man beslöt att bygga nytt. Det nya Folkets hus byggdes 1937 till en kostnad av 30 000:-. Detta Folkets hus hade en stor (250 sittplatser) lokal med scen och läktare, en mindre sal, kaffekök, serveringslokal, bibliotek och vaktmästarebostad. Lokalerna användes till teater- och biografverksamhet, tillställningar av olika slag, möten och samkväm. 1:a världskriget "blev ett hårt slag för föreningen", "...1919 började verksamheten ånyo, då arbetet i stenhuggerierna åter... kom igång". Byggnaden finns kvar i privat ägo.

Kungshamn/Gravarne

Folkets hus-föreningen bildades 1910. Folkets hus byggdes 1933, till en kostnad av 45 000:-. Det fanns en stor (330 personer) lokal med scen och läktare, tre mindre lokaler, bibliotek, en expeditionslokal, kaffekök, vaktmästarebostad. Den stora salen uthyrdes till teaterföreställningar. Det finns ett nybyggt Folkets hus och en aktiv förening.

Malmö

Föreningen Folkets hus, Malmö bildades 1903, och Folkets hus byggdes 1907. En större (329 sittplatser) dans- och biograflokal med läktare, avklädningsrum, vestibuler, kök, en mindre (100 pers) möteslokal, samt vaktmästarebostad. Arkivmaterial finns för perioden 1925-1959. Föreningen är aktiv, och man har ett Folkets hus.

Tossene

Föreningen Folkets hus bildades 1925. Folkets hus byggdes 1927 till en kostnad av 12 000:-. Byggnaden har en stor och en liten sal (125 respektive 25 sittplatser), samt affärslokal. Stora salen användes till biografföreställningar. Byggnaden står fortfarande kvar, men är i privat ägo.

Ulebergshamn

Föreningen Folkets hus upa Ulebergshamn bildades 1901. Folkets hus byggdes 1906 till en kostnad av 13 000:-. Det fanns en stor (260 sittplatser) lokal med scen, en mindre lokal, kaffekök, affärslokal och vaktmästarebostad. "Föreningens medlemmar utgjordes huvudsakligast av Stenhuggareföreningens medlemmar". Byggnaden står fortfarande kvar, men är i privat ägo. Protokoll finns för perioden 1917-1977.

Bengtsson muntligen; Föreningsarkivet Uddevalla; Svenska folkrörelser 1939.

Arkivbildare

Evja

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 72, Berg-Evja. Facklig.

Protokoll: 1939-1970

+ mer

Hovenäset

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 30, Näset (Hovenäset). Facklig.

Protokoll: 1897-1954

Statistik: 1958

+ mycket mer

(19/2 1906 tecknar avd 21 andelar i ett kooperativt stenhuggeri. Folkets hus diskuteras 1899-1912. Egna bergs-frågan diskuteras bland annat 30/3 1900, då man beslutar att lägga 5:- per medlem till egna berg. Blockad mot Fredrikstad 1906, för att de inte följer gällande avtal.)

Bohusläns kooperativa stenindustri upa. Hovenäset. Övrig.

Revisionsberättelse: 1928

Annat material: 1928-1975

Hunnebostrand

Föreningen kooperativ upa Hunnebostrand Folkets hus. Hunnebostrand. Ekonomisk.

Protokoll: 1904-1978

Uthyrningar av Folkets hus: 1942-1951 (Bestämda: Stenh. Avd 21, Arbetarkommunen, Kvinnoklubben, SDUK)

+ mer

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 21, Hunnebostrand. Facklig.

Protokoll: 1896-1970

Avräkningsbok: 1866 "Afräknings-Bok vid Hunnebostrands Stenh: 1866"

Fanor: "Fana tillhörande Stens avd 55 Ramsvik. Denna avd bildades 27/6 1901, men medlemmarna har sedermera övergått till avd 21."

+ mer

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 29, Hunnebostrand. Facklig.
Protokoll: 1907-1914

Håle

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 26, Håle. Facklig.

Protokoll: 1939-1967

Handlingar: 1898-1958

+ mer, -1970

Håle socialistiska klubb. Håle. Politisk.

Protokoll: 1910-1912

Kungshamn

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 143 Kungshamn. Facklig.

Protokoll: 1901-1968

+ mer, -1970

Malmö

Folkets hus, Malmö. Bohus-Malmö. Ekonomisk.

Dagböcker: 1925-1935

Huvudböcker: 1952-1959

+ mer

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 12, Bohus-Malmö. Facklig.

Protokoll: 1896-1957

Kongressprotokoll: 1899-1969

Fanor: Bildad 1896

+ mycket mer, -1970

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 76, Bohus-Malmö. Facklig.

Protokoll: 1910-1925

Medlems- och kontingentmatrikel: 1899-1936

+ mer

Malmöns socialistiska ungdomsklubb. Malmö. Politisk.

Protokoll: 1906-1929

Kassaböcker: 1906-1931

Ulebergshamn

Föreningen Folkets hus upa Ulebergshamn. Ulebergshamn. Ekonomisk.

Protokoll: 1917-1977

Svenska Stenindustriarbetarförbundet avd 80, Ulebergshamn. Facklig.

Protokoll: 1898-1961

+ mycket mer

Väjern

Svenska Stenhuggareförbundet avd 138, Weiern. Väjern. Facklig.

Fanor: Bildad 22/8 1913

Föreningsarkivet Uddevalla; Region- och stadsarkivet Göteborg.

Bebyggelse

Bostadsbebyggelse

Hunnebostrand

Själva Hunnebostrand dominerades inte av stenbrott på samma sätt som Malmön och Krokstrand, men var däremot många stenhuggares bostadsort. Bredvid Brandstationen på Ulebergshamngatan ligger ett hus, som skall vara byggt med knopptechnik. Det är byggt som ett tvåfamiljshus med ett gemensamt kök för två smedbröder, som arbetade vid stenhuggeriet. Huset har en planlösning, som inte har anknytning till den lokala byggt traditionen. På Lahällvägen finns ett stenhus med utvändigt granitfasad murad av storgatsten och smågatsten med rundfog. Gavelfasaderna är murade till nock med denna teknik.

Malmön

Ett tjugotal plankbyggda enfamiljshus byggdes utefter Kyrkhagsgatan och Postgatan i Fiskeläget kring 1920-talet. De är på cirka 50-60 m² med en hög källare i granit, rum och kök i bottenvåningen och två gavelkammare på vinden. Det sista huset på norra sidan om Stallen-vägen är ett mycket vackert plankbyggt fyrfamiljshus, där alla lägenheterna har egna ingångar. Vid Olsebergvägen-Bygdegårdsvägen ligger två stycken plankbyggda flerfamiljshus. Den plankbyggda före detta hyreskarernen, "Bracka", på Dragsvägen mitt emellan Fiskeläget och Draget, är idag ombyggt till en bostadsrättsförening, BRF Paradiset. I själva Draget ligger en hel samling med hus präglade av stenhuggarepoken. Här finns ett flertal ganska små 1 ½ plans plankbyggda enfamiljshus, med bara rum och kök på bottenvåningen. Det finns även välbelägna, större hus byggda av de mer välbeställda företagsledarna.

Ramsvik

Brytning av bland annat smågatsten inleddes under 1890-talet av ett norskt bolag. Stenbrottet är beläget på öns norra del och där fanns ingen bebyggelse vid denna tid. Stenarbetarna fick resa med båt varje dag från Hunnebostrand, tvärs över Ramsviksfjorden. Kring sekelskiftet 1900 växte så småningom ett mindre samhälle upp i anslutning till stenbrottet. Företaget började med att uppföra en större hyreskasern, "Bracka", för arbetarna. Bostadsbaracken byggdes i två våningsplan med en inklädd loftgång. Från denna kom man in i de små uthyrningsrummen avsedda för ensamstående stenarbetare. En informant tror att hela byggnaden är byggd med knopptechnik. Stenbolaget byggde även fem mindre, likadana enfamiljshus, som idag kallas för "norskehusen". Dessa fick stenarbetare med familj hyra av bolaget. De innehöll kammare och kök, och via en utvändigt gaveltrappa kom man upp på vinden. I detaljer ser man att husen avviker från bohuslänsk tradition, exempelvis är spegeldörrarnas utformning osvensk. Alla fem husen skall vara byggda som murade trähus, knopphus. Som komplement till bostäderna uppförde stenhuggarna själva uthus och källare av skrotsten från brotten.

Smögen

I samband med att Smögen, Gravarne och Bäckeвик municipalsamhällen förvärvade tomtmark av Hvitfeldska stipendieinrättningen utarrenderades brytningsrätten till stenbolag, men samhällsborna tillförsäkrades rätten att bryta sten för

eget behov. Forsström uppger att det på Smögen finns cirka 250 hus "av denna typ". *Forsström 1982.*

Tullboden

Cirka femton hus längs norra sidan av vägen byggdes kring 1930-40-talen med plankväggar. Husformen är ganska kvadratisk, cirka 50-60 m², med hög källare i granit, rum och kök i bottenvåningen och två gavelkammare på vinden.

Ulebergshamn

På Parkvägen respektive Bagarvägen ligger två enfamiljshus, som lär vara byggda i knopptechnik av stenhuggare.

Övrig bebyggelse och infrastruktur

Hunnebostrand

I Skalbergen i Hunnebostrand har funnits en knottfabrik. *Forsström 1982.*

Malmö

På Malmöns nordvästra hörn, mitt emellan storbrotten Gulldalsbrottet och Kullebrottet, ligger en av få kvarvarande bebyggelsesamlingar med arbetslokaler från stenhuggarepoken. Här ligger en smedja, en kompressorhall med kylbassäng, ett snickeri, en mekanisk verkstad och ett lokstall. Smedjan är den enda arbetslokalen som bedömts som kulturhistoriskt intressant, och den har blivit upprustad av Hembygdsföreningen med medel från Länsstyrelsen, RAÄ och Sotenäs kommun. Det fanns fyra dubbelässjor för att åtta smeder skulle kunna arbeta samtidigt. De fyra skorstenarna är återuppförda igen men bara en skorsten är brukbar. I smedjan har Hembygdsföreningen gjort ett litet museum, med bland annat olika verktyg och hjälpmedel som användes i stenhantlingen. Byggnaden är byggnadstekniskt i tämligen gott skick, med stampat jordgolv och svärtade träväggar och tak. Övriga arbetslokaler som vittnar om Malmöns stenhistoria har fått annan användning, exempelvis som förråd och upplag.

Tullboden

I Tullboden har funnits knottfabrik, samt transformatorstation byggd av granit. Knottfabriken revs helt nyligen. *Karlsson muntligen.*

Händelser

Inom stenindustrin var 1900, 1902 och 1904 år som kännestecknades av stora och samordnade konflikter.

Arbetsinställelser

1897 var det strejk och lockout på Malmö. Konflikten gällde lönefrågor, och berörde 161 arbetare och en arbetsgivare. Konflikten varade i 20 dagar, och resultat var till arbetarnas fördel.

1906 äger en blockad rum på Hovenäset mot arbetsgivaren Fredrikstad stenindustrier, för att de inte följer gällande avtal.

1907 strejkade stenarbetarna i Ulebergshamn. Anledningen är inte känd, men det rörde sig inte om lönerna. Antalet berörda arbetare och arbetsgivare är inte

kända. Strejken varade möjligen i sex dagar, och resulterade i en kompromiss. *Persson 1984; Föreningsarkivet Uddevalla.*

Befintliga planer, reservat och riksintressen

Kommunal översiktsplan

Sotenäs kommun anser att fiskesamhällena och spåren av stenhuggeriverksamhet är några av de mer utmärkande karaktärsdragen i kommunen. I rapporten *Sotenäs kommun, Kulturhistorisk undersökning 2, Landsantikvariekontoret 1975* redovisas ett antal kulturhistoriskt värdefulla miljöer, men av dessa är det bara "Bohus-Malmön Kustsamhälle, stenbrott" där lämningar efter stenindustrin medverkat i motiveringen. *Sotenäs kommun 2004.*

I projektet *Ekoturism i Sotenäs* pekade Bohusläns museum och kommunen tillsammans ut förslag till nya kulturmiljöer som särskilt värdefulla. I många av miljöerna har dock värdena ännu inte säkerställts genom detaljplaner eller andra regleringar. Av dessa miljöer innehåller fem lämningar efter stenindustrin, nämligen: Långö (tomtningar, stenbrott), Ramsvikslandet-Tryggö-Söön-S Grötö (mindre gårdar/torp, stenhägn, stenhuggerisamhälle, rösen, trankokeri, boplatser), Kvarnforsen (kvarngrunder, stenvalvsbro, stenbrott, hållristningar), Tullboden (stenhuggeribebyggelse, transformator, knottfabrik, utskeppningshamn), samt Stenhuggarmuseet i Hunnebostrand (stenbrott, hembygdsgård). *Sotenäs kommun 2004.*

Kommunen skriver så här i sin översiktsplan om Malmön: "Den sedan länge orörda stentakten på Draget bör bevaras från uttag och exploatering." Och vidare, om stenindustrilämningarna i allmänhet: "Inför beslut i ärenden som rör stenhuggerinäringens lämningar bör samråd ske med antikvariskt sakkunniga i frågan." *Sotenäs kommun 2004.*

Sotenäs kommun har låtit göra en så kallad SWOT-analys, för att kunna definiera kommunens olika styrkor och svagheter. I denna definieras stenindustrin som en av kommunens styrkor. *Sotenäs kommun 2004.*

Naturreservat

Anneröd-Hogsäm

Innehåller flera lämningar efter stenbrott, och ett skrotstensupplag vid Duvfjäll. Området utgörs av en dalgång, ett vackert uppodlat kulturlandskap med värdefulla lövskogsmiljöer, främst bokskog. Norra delen av området innehåller ett stort antal fornlämningar. Soteleden passerar genom reservatet. I *Välkommen till Sote-leden* står det: "Stenbrotten i detta område täcker en ganska stor yta och är uppdelade på fem småbrott. Infarten kantas av stengardister och längre ner i backen finns en stenskoning av huggen granit som möjligen kan vara en rest av en stenkaj. Ännu längre ner finns infarten till den gamla landsvägen som leder i nordostlig riktning ner mot Brygge och kantas av flera väghållningsstenar". I förslag till beslut skriver Länsstyrelsen att liksom på många andra håll i kommunen har stenbrott tagits upp och flera lämningar efter dessa kan ses i området. I förslag till skötselplan skrivs att det i området märks flera övergivna stenbrott. De största finns norr om Myrhalsen och Hogsäms myr. Vid Duvfjäll finns ett större skrotstensområde. I förslag till skötselplan står att bildandet av reservatet inte skall utgöra hinder vid en eventuell framtida prövning av täkttillstånd. *Länsstyrelsen Västra Götalands län 2004; Sotenäs kommun 2001.*

Klevekilen

Granitberggrunden är genomdragen av ett rombporfyrstråk utmed Klevekilens västsida. Berggrunden är, särskilt på östsidan, kraftigt sargad av äldre tiders stentäktverksamhet. *Sotenäs kommun och Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län.*

Ramsvikslandet och Tryggö

Det står inget i beskrivningen om stenindustri, men lämningar finns inom och i direkt anslutning till reservatet. *Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län.*

Sandön

Berggrunden inom ögruppen består av bohusgranit. Bohusgranitens vertikala förklyftning och relativt täta horisontella bankning har medfört omfattande exploatering av graniten. Nedlagda stentäkter och kvarlämnad skrotsten på flera platser inom ögruppen vittnar om stenindustrins storhetstid inom Bohusläns skärgård. På Sandön är de glaciala avlagringarna ytterst sparsamt förekommande. En stötsidesavlagring på öns östsida, strax norr om kyrkogården, har varit utsatt för täktverksamhet, varför idag endast rester återstår. Grindholmen och Stensholmen ingår inte i naturreservatet, men också här finns lämningar efter stenindustrin. *Sotenäs kommun 1974.*

Riksintresse för kulturmiljövård

I Sotenäs kommuns översiktsplan är tre områden utpekade som riksintressanta för kulturmiljövården, nämligen Smögen, Tossene och Åby. I både Smögen och Tossene finns lämningar från stenindustriepoken, och i Tossene även aktiv stenindustri även om ingen brytning sker, men inget nämns om stenindustri i beskrivningarna. *Sotenäs kommun 2004.*

Platser av intresse – materiellt/immateriellt

Tossene socken

I slutet av 1800-talet började man hugga gatsten på Finntorp och Kö-ö vid Bovallstrand. Senare höggs sten i småbrott såväl som storbrott i Korpåsberget. År 1900 fanns i Tossene socken 26 stenhuggerier. Under perioden 1900-1910 tillkom nya firmor, exempelvis i Ulebergshamn. Föreningen Folkets hus i Tossene bildades 1925, och ett Folkets hus byggdes 1927. Byggnaden står fortfarande kvar, men är i privat ägo. I Evja drivs ännu ett storbrott av Bohusläns Kooperativa Stenindustri. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 72 Berg-Evja har protokoll för tiden 1939-1970. Evja Folkets hus-förening är fortfarande aktiv, och Folkets hus är fortfarande i bruk.

Hunnebostrand/Ulebergshamn

Vid Hunnebostrand höggs kaj- och byggnadssten 1864. Från Hunnebostrand såldes stenen till Danmark och Tyskland. Under 1880-talet var tillväxten i området i allmänhet god, men i Hunnebostrand skedde "plötsliga driftstopp" som orsakade nöd hos arbetarna. 1890-talet innebar ökad omfattning av stenhuggeriverksamheten. Kooperativa Föreningen Granit verkade under perioden 1896-1900 i Ellene vid Hunnebostrand.

I Hunnebostrand fanns två avdelningar av Svenska Stenindustriarbetareförbundet, avdelning 21 och avdelning 29. Avdelning 21 bildades troligtvis 1896.

I arkivet finns protokoll för hela perioden 1896-1970. Bland detta arkivmaterial finns även en avräkningsbok, med titeln "Afräknings-Bok vid Hunnebostrands Stenh: 1866". För avdelning 29 finns protokoll för perioden 1907-1914.

Föreningen kooperativ upa Hunnebostrand Folkets hus bildades 1904, och Folkets hus byggdes 1909. Folkets park-föreningen bildades 1932. Protokoll för Folkets hus finns för perioden 1904-1978. Ett nytt Folkets hus byggdes under 30- eller 40-tal, och ytterligare ett nytt i början av 90-talet. Folkets hus-föreningen är aktiv.

Själva Hunnebostrand dominerades inte av stenhuggeri på samma sätt som Malmön och Krokstrand, men var däremot många stenhuggares bostadsort. I Hunnebostrand finns också Stenhuggarmuseet, med stenhuggeri och hembygdsgård. Stenhuggarmuseet ingår i kommunens förslag på nya kulturmiljöer.

Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 80 Ulebergshamn har protokoll för perioden 1898-1961. Föreningen Folkets hus upa Ulebergshamn bildades 1901, och Folkets hus byggdes 1906. "Föreningens medlemmar utgjordes huvudsakligast av Stenhuggareföreningens medlemmar". Protokoll finns för perioden 1917-1977. Byggnaden står fortfarande kvar, men är i privat ägo.

Askum socken

Under 1890-talet arbetade många före detta fiskare med gatstenshuggeri i Kungshamn. Folkets hus-föreningen bildades 1910, och Folkets hus byggdes 1933. Det finns ett nybyggt Folkets hus och en aktiv förening. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 143 Kungshamn har protokoll för perioden 1901-1968. Stensjö LS bildades 1910.

Hovenäset

Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 30 Näset (Hovenäset) har protokoll för perioden 1897-1954. Den 19/2 1906 tecknar avdelningen 21 andelar i ett kooperativt stenhuggeri. Folkets hus diskuteras flera gånger mellan 1899-1912. Egna bergs-frågan diskuteras bland annat 30/3 1900, då man beslutar att lägga 5:- per medlem till egna berg. 1906 äger en blockad rum mot en arbetsgivare, för att de inte följer gällande avtal. Hovenäsets LS bildas 1910. Bohusläns Kooperativa Stenindustri upa Hovenäset bildades i Hovenäset 1926. Kooperativet är fortfarande i drift, och bedriver stenhuggeri i bland annat Evja. Klevekilen är naturreservat, och innehåller lämningar efter stenindustrin.

Malmön

Stenhuggningsverksamhet inleddes på Malmön 1842, och 1870 fanns också sliperi och polerverk. Från Malmön såldes stenen till Danmark och Tyskland. Under 1880-talet var tillväxten god, och på Malmön rådde "en förträfflig ordning". 1893-94 startas ett nytt stenhuggeri på Malmön. Lönerna hade stigit, priserna hade fallit, och rationaliseringar var ett sätt att öka vinsterna.

På Malmön finns flera bostadshus i Fiskeläget och på Draget, byggda kring 1920-talet, både hyreskaserner och enfamiljshus. Välbelägna, större hus byggda av de mer välbeställda företagsledarna finns också. På Malmön ligger den enda kvarvarande bebyggelsesamlingen av arbetslokaler från stenhuggarepoken. Här finns en smedja, en kompressorhall med kylbassäng, ett snickeri, en mekanisk verkstad och ett lokstall. Av dessa är smedjan den enda lokalen som bedömts

som kulturhistoriskt intressant, och den har blivit upprustad av Hembygdsföreningen med medel från Länsstyrelsen, RAÄ och Sotenäs kommun. I smedjan har Hembygdsföreningen gjort ett litet museum med bland annat olika verktyg och hjälpmedel, som användes i stenhandlingen. Enligt kommunen bör stentäkten på Draget bevaras från uttag och exploatering.

Malmöns Folkets hus-förening bildades 1903, och Folkets hus byggdes 1907. Arkivmaterial för denna finns endast för åren 1925-1959. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 12 bildades 1896. Senare fanns även Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 76. För båda dessa är arkivsituationen tämligen god. För avdelning 12 finns protokoll som täcker så gott som hela verksamhetsperioden, 1896-1969. För Malmöns socialistiska ungdomsklubb finns arkivmaterial för perioden 1906-1931. Malmöns LS bildades 1910.

Ramsvik (Askum)

Ett norskt företag inom stenindustrin arrenderade hela nuvarande Ramsvik från 1880-talet, och de påbörjade brytning under 1890-talet. Det fanns ingen bebyggelse på Ramsvik vid denna tid, men kring sekelskiftet 1900 växte ett mindre samhälle upp i anslutning till stembrottet. Företaget började med att uppföra en större hyreskasern, och senare fem mindre, likadana enfamiljshus, som idag kallas för "norskehusen". Som komplement till bostäderna uppförde stenhuggarna själva uthus och källare av skrotsten. Ramsvikshuset är alltså byggda av ett norskt stenhuggeriföretag, och deras tillkomst är därför närmast jämförbar med hur bruk och fabriker byggde arbetarbostäder kring sekelskiftet 1900. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 55 Ramsvik bildades 27/6 1901, men medlemmarna gick sedermera över till avdelning 21 i Hunnebostrand. Ramsvik ingår i miljön Ramsvikslandet-Tryggö-Söön-S Grötö, som är ett av kommunens förslag på nya kulturmiljöer. Här nämns bland annat stenhuggerisamhället. Ramsvikslandet och Tryggö är också naturreservat.

Sandön (Smögen)

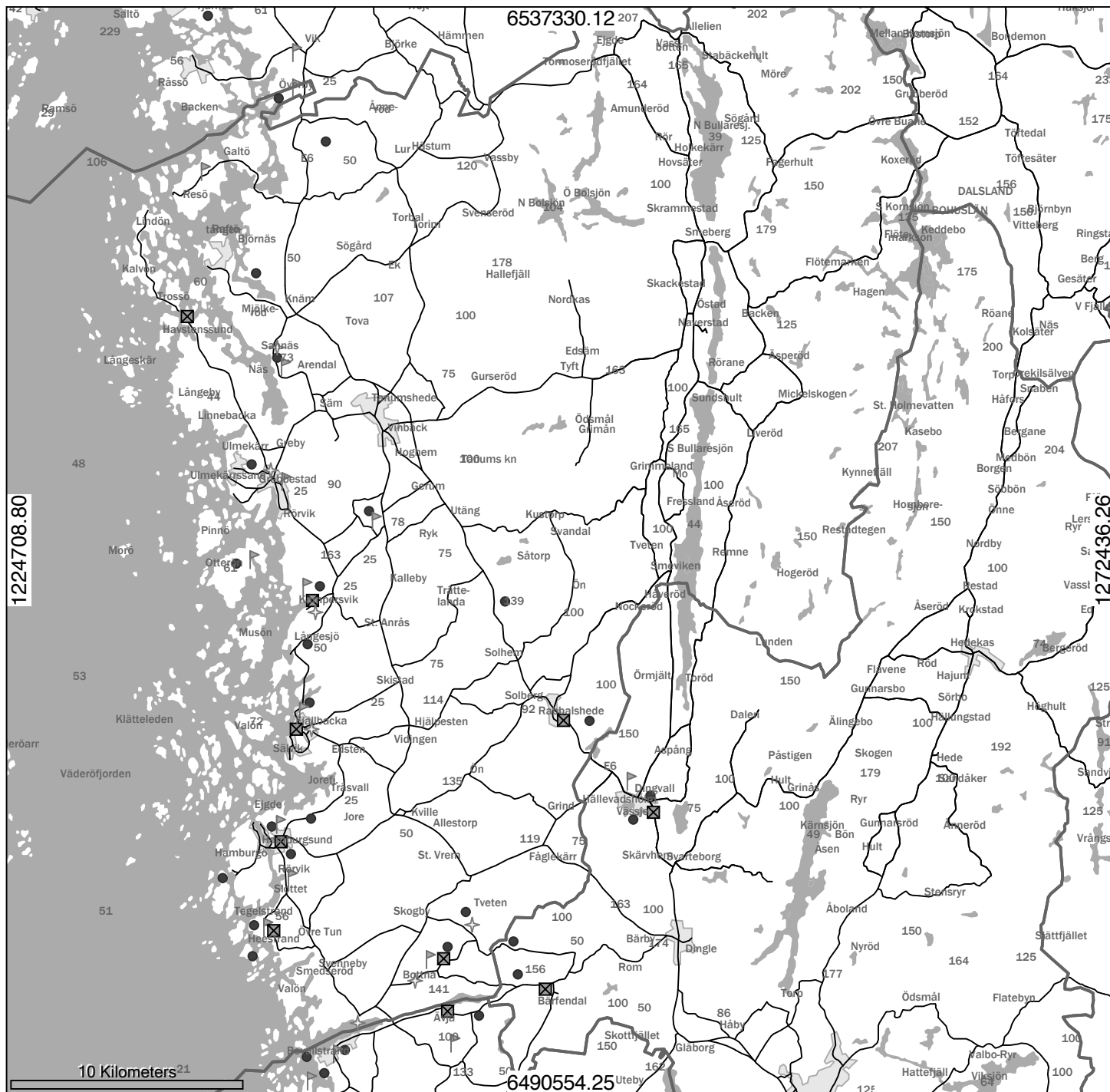
Inom naturreservatet Sandön finns omfattande spår efter småskalig täktverksamhet. Det finns bland annat en anlagd väg som användes vid utlastning, eftersom lastbåtar inte kunde komma intill vid Sandön. Det finns en mängd småbrott med intressanta detaljer, som till exempel små vägar, med inhuggna räfflor, anlagda ut i brotten.

Tullboden

Under perioden 1900-1910 inledde Kooperativa Föreningen Sten verksamhet i Håle i Askum socken. Folkets hus-föreningen bildades 1906. 1906-1935 användes gamla Folkets hus i Håle, och det nya stod färdigt 1937. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 26 Håle har arkivmaterial som sträcker sig över perioden 1898-1970. Håle socialistiska klubb har protokoll för tiden 1910-1912. Håle LS bildades 1910. Cirka femton hus längs norra sidan av vägen i Tullboden byggdes kring 1930-40-talen med plankväggar. Husformen är ganska kvadratisk, med hög källare i granit, rum och kök i bottenvåningen och två gavelkammare på vinden. Tullboden angavs som ett av kommunens förslag på nya kulturmiljöer. I detta fall var lämningarna med anknytning till stenindustrin huvudsaken, och det handlade bland annat om stenhuggeribebyggelse, trans-

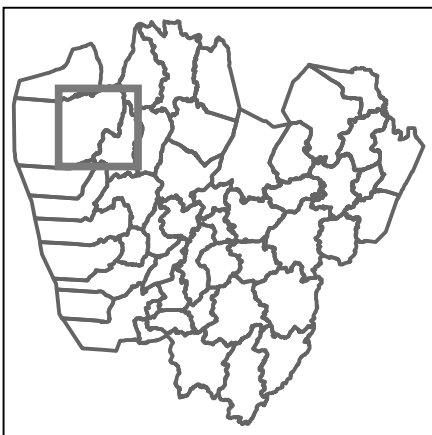
formator, knottfabrik och utskeppningshamn. Knottfabrik och transformatorstation revs nyligen.

Tanum

1224708.80

1272436.26

- ✦ Händelser
- ☒ Folkets Hus
- ▴ Fackföreningar
- Stenindustrilämningar

Scale 1:250000

Map Units: Meters

Date: 2008-03-10

Bilaga 3: Tanums kommun

Stenbrott

Stenhuggeriföretag etablerade sig i Tanums kommun på 1880-talet, och då först i Kville härad. 1887 började man bryta sten i Heestrand. 1887 startades stenbrytning även i Svenneby och Kville. Under perioden 1890-1895 inleddes verksamhet på Jakobsö i Hamburgsund, och i Bottna. Under perioden 1896-1900 etablerade sig stenhuggeriföretag även i Tanums härad. Då startade flera stenbrott i Lur, Grebbestad och Tanum socknar. Under 1897 startades flera stenbrott i Ejde, Hamburgsund. I Slottet inleddes verksamhet 1898. I Fjällbacka startades stenbrott 1898, och storbrott 1899. I Amdal, Hamburgsund startades brott 1898, och storbrott startades i Hamburgsund 1899. Småbrott startades kring Hamburgsund i slutet av 1800-talet, bland annat vid Kvarnberget och Varpet. Även i Fjällbacka och i Ulmekärr, Grebbestad, inleddes verksamhet 1899. 1899 öppnades ett storbrott även i Sannäs. I Kämpersvik startade ett storbrott troligen runt sekelskiftet.

Under 1900-talets första decennium drevs stenbrott i Överby, Sannäs, Grebbestad, Kämpersvik, Otterön, Långesjö, Fjällbacka, Ejde, Hamburgsund, Heestrand, Gisslegärde, Ulön, Bottna och Svenneby. Även vid exempelvis Orrekläpp och Rabbalshede startades större stenbrott vid denna tid, tack vare att Bohusbanan anlades.

C G Karlsson startade stenhuggeri i Sannäs under mellankrigsperioden, och detta företag finns fortfarande kvar. I Kämpersvik bedrevs stenhuggeri på 1920- och 30-talet. 1926 grundlades en stenindustri på Skärholmen i Bottna. Här framställdes byggnadssten, såsom fasadbeklädningssten, trappsten och sten för gravanläggningar. Det mesta av stenen tog man från brott i närheten i Skärholmen och på Bottnagårdarna. Idag finns en verksam stenindustri i liten skala, vilken ägs av Bohusläns Kooperativa Stenindustri.

III. 34. Hamburgsunds Folkets hus. Bild från Hamburgsunds bildarkiv.

På 1940-talet utfördes en nykartering av Sveriges granitområden, varvid norra Bohuslän indelades i ett antal distrikt. Rabbalshede/Hällevadsholm bildade ett eget distrikt. Här bröts framför allt den blå eller blågrå så kallade Rabbalshede-graniten. Karl Andersson (Anderssons Stenprodukter) startade stenbrott vid Alnäs, Rabbalshede 1918. Detta företag är fortfarande verksamt, men uppköptes nyligen av Bohusläns Kooperativa. Även vid Staby sydost om Rabbalshede järnvägsstation fanns stenbrott.

Överby och Prästesäm ingick i det så kallade Strömstadsdistriktet. Mellandistriktet sträckte sig från Havstensund till Heestrand, och enligt Asklund led detta område svårt av följdskriserna efter första världskriget. Häri ingick bland annat Ulmekärr, Röo, Orrekläpp, Jacobsö, Högedsten, Amdal samt Korndalen vid Trätelanda hållplats. I Hunnebostrandsdistriktet ingick även Bottna och Kville. Stenbrott fanns på 1940-talet bland annat vid Binghult, Valeby och Skärholmen. *Asklund 1947; Forsström 1982; Persson 1984; Swedberg & Östlund 2007; Föreningsarkivet Uddevalla.*

1997 fanns större mängder skrotsten i Alnäs-Valeberget, Alnäs, Amdal, Heestrand, Gisslegärde, Mälleröd och Bottna. *Länsstyrelsen 1997.*

Föreningar

Fackföreningar

De tidigaste beläggen för bildandet av fackföreningar i Tanums kommun är från 1890-talet. 1896 bildades en fackförening i Heestrand. 1897 fanns en fackförening i Ejde, och 1898 fanns fackföreningar även i Fjällbacka, Grebbestad, Slottet, Sannäs och Bottna. På Resö fanns fackförening 1899. 1900 fanns fackförening i Kämpersvik. 1908 fanns fackföreningar i Orrekläpp och Otterön, samt en fackförening i Överby. Efter splittringen av LO 1910 anslöt sig många stenarbetare till den nya fackföreningen SAC. 1910-14 fanns det fackföreningar tillhörande båda förbunden i Överby, Ejde, Orrekläpp, Fjällbacka, Heestrand, Otterön och Grebbestad. I Kämpersvik finns endast LS av SAC. *Bohusläns samhälls- och näringsliv 1979; Föreningsarkivet Uddevalla; Hörmander 1975; Persson 1975; Stenarbetaren 1896; Stenarbetaren 1897.*

Politiska föreningar

1908 fanns det ungsocialistiska klubbar i Bottna, Hamburgsund, Kämpersvik och Heestrand. 1909 hade det tillkommit en klubb i Fjällbacka, och en i Överby. *Föreningsarkivet Uddevalla; Hörmander 1975; Persson 1975.*

Folkets Hus

Bottna

Folkets hus-föreningen Bottna instiftades 1895, och Bottna Folkets hus byggdes 1926. Kostnaden för detta uppgick till 6 000:-. Huset hade en stor lokal (200 personer) med scen och läktare, där man visade teaterföreställningar. Huset finns kvar, men är inte längre Folkets hus.

Fjällbacka

Fjällbacka Folkets hus-förening instiftades 1902. Fjällbacka Folkets hus byggdes 1902, till en kostnad av 11 000:-. Huset hade en stor sal (125 personer) med scen och en mindre sal, samt vaktmästarebostad. Huset finns kvar, men är inte Folkets hus.

Hamburgsund

Föreningen Folkets Hus i Hamburgsund upa instiftades under tidigt 1900-tal. Hamburgsunds Folkets hus byggdes 1908. Som byggmästare anlätades August Johansson, och kostnaden uppgick till 20 000:-. Huset har en stor lokal (175 personer) med scen och läktare och en mindre lokal, samt bibliotek, kaffekök och vaktmästarebostad. I den större lokalen visades biograf- och teaterföreställningar. Folkets hus i Hamburgsund är fortfarande Folkets hus, och film har visats fram till 2005.

Havstensund

Havstensunds Folkets hus invigdes 4/5 1947, och föreningen är fortfarande aktiv. Arkivmaterial förvaras hos föreningen.

Heestrand

Heestrand's Folkets hus-förening instiftades 1925, och Heestrand's Folkets hus byggdes 1927. Kostnaden för detta uppgick till 12 000:-. Det fanns en stor lokal (220 personer) med scen och läktare, samt kaffekök och serveringslokal. Det visades biograf- och teaterföreställningar. En ekonomisk förening ägde huset. Folkets hus ligger vid södra infarten till samhället, men är inte i drift.

Kämpersvik

Kämpersvik's Folkets hus-förening instiftades 1914. Kämpersvik's Folkets hus byggdes 1922 till en kostnad av 7 500:-. Huset hade en stor (135 personer) och två mindre samlings-salar och kaffekök. Det visades teater- och biograf-föreställningar. I Kämpersvik finns inte längre någon Folkets hus-förening, men huset finns kvar.

Rabbalshede

Rabbalshede Folkets hus-förening upa instiftades 1929. Uppgift saknas om när Rabbalshede Folkets hus och park byggdes. Nu finns inte längre Folkets hus kvar, men parken finns kvar, möjligen driven av samhällsföreningen.

Arbetarrörelsens arkiv Stockholm; Henning muntligen; Svenska Folkrorelser 1939.

Arkivbildare

Ejde

Ejde lokala samorganisation av SAC. Kville. Facklig.

Medlemsböcker: 1920-1924 (2 st)

Ejde Stenhuggeriarbetarefackförening. Kville. Facklig.

Lånejournal: 1907-1922

Kassabok: 1905-1930

Fanor: Bildad 1/5 1898

Grebbestad

Svenska Stenindustriarbetareförbundet avd 124, Grebbestad. Facklig.

Protokoll: 1936-1969

+ mer

Grebbestads Stenhuggares Fackförening. Grebbestad. Facklig.

Fanor: "Omhändertagen av B-M"

Hamburgsund

Byggnadsföreningen Folkets Hus upa. Hamburgsund. Ekonomisk.
Protokoll: 1904-2000
Verksamhetsberättelser: 1925-2005
+ mycket mer

Heestrand

Heestrand's Folkets Hus-förening. Heestrand. Ekonomisk.
Protokoll: 1927-1944
Svenska Stenindustriarbetareförbundet avd 28, Heestrand. Heestrand. Facklig.
Protokoll: 1896-1970
+ mer

Kämpersvik

Kämpersvik's Stenhuggarefackförening. Kämpersvik. Facklig.
Fanor: Bildad 1/7 1900

Rabbalshede

Svenska Stenindustriarbetareförbundet avd 118, Rabbalshede. Facklig.
Kassaböcker: 1947-1970
+ mer

Resö

Resö Stenhuggare. Resö. Facklig.
Protokoll: 1899-1901

Sannäs

Svenska Stenindustriarbetareförbundet avd 126, Sannäs. Facklig.
Protokoll: 1924-1958
+ mer, -1970

Överby

Svenska Stenindustriarbetareförbundet avd 147, Överby. Facklig.
Mötesprotokoll 1927-1942
+ mer, -1970

Föreningsarkivet Uddevalla.

Bebyggelse

Bostadsbebyggelse

Kämpersvik

Samhällets framväxt har starkt präglats av stenindustrin och anknytande fraktfart. Efter sekelskiftet 1900 förändrades bebyggelsen i det lilla fiskeläget. Bolaget lät uppföra en större hyreskasern med stenarbetarlägenheter. Hus hyrdes ut till stenarbetare och de lät själva bygga enfamiljshus.

Heestrand

Det största stenbrottet i Heestrand ligger norr om samhället och kallas idag för Sibirien. En av förutsättningarna för att kunna transportera stenen, en god hamn,

fanns både vid Sibirien och längre söderut i samhället vid Källviken. Bebyggelsen ligger här i skydd av bergen och är starkt präglad av stenindustrin. Här ligger bland annat Stenstugan, ett bostadshus som stod klart 1922. Huset är byggt av granitblock, men gavelröstena är en träkonstruktion. Flera av husen i Heestrand har det för stenhuggarbostäderna från 1920-30-talen så vanliga, brutna taket. I norra delen av samhället, Rådalen, ligger det som en gång var en hyreskasern för stenhuggare, "Bracka". Det huset flyttades 1912-1913 från lantbruksskolan på Wrem, där det fungerade som lärlingsbostad för lantbrukselever.

Övrig bebyggelse och infrastruktur

1926 grundade Bohusläns Stenförädling sin verksamhet på Skärholmen i Bottna. Här framställdes byggnadssten, trappsten och gravvårdar. Idag finns en verksam stenindustri i liten skala, vilken ägs av Bohusläns Kooperativa Stenindustri. I övriga delar av anläggningen finns ingen industri kvar, men ytorna används av Konstnärernas KollektivVerkstad. KKV har stensal, stensåg, verkstäder med mera.

Händelser

Inom stenindustrin var 1900, 1902 och 1904 år som kännestecknades av stora och samordnade konflikter.

Arbetsinställelser

1898 var stenindustriarbetarna i Heestrand i konflikt med arbetsgivaren. I ett okänt antal dagar var det strejk och lockout. Konflikten gällde lönerna, och inbegrep 27 arbetare och en arbetsgivare. Resultatet blev en kompromiss. *Persson 1984.*

Strejker och avtalsstrider präglade året 1902 i allmänhet. Grebbestads och Kämpersviks stenhuggarefackföreningar diskuterade på möte i Grebbestad hur de kunde stödja arbetarna i Halland. Dessa tillverkade nästan uteslutande sten för A & J Tobisson, Fjällbacka, vars sten levererades till Halmstadsbolaget. Fackföreningarna var inte främmande för stridsåtgärder. Storstrejken 1902 i Göteborgs- och Bohus län berörde i juni 135 personer i Tanums härad. Totalt lade 18 427 arbetare i länet ner arbetet under riksdagens rösträttsdebatt, men ordningen stördes inte. I september rapporteras att arbetarna i Fjällbacka, Kämpersvik, Grebbestad och Gisslegärde, som en första åtgärd mot A & J Tobissons ovilja att förhandla, skulle resa från sina arbetsplatser. *Lysekilskuriren 1902; Bohusläningen 1902.*

Persson har uppgifter om fem konflikter i Tanums kommun 1902, och i samtliga fall gällde konflikten lönerna. På Otterön berörde konflikten 16 arbetare och en arbetsgivare, och strejken varade i 21 dagar. I Fjällbacka berördes 75 arbetare och en arbetsgivare, och strejken varade i 98 dagar. I Kämpersvik strejkade 35 arbetare i 21 dagar. I Grebbestad varade strejken i 42 dagar, och berörde 30 arbetare. I Gisslegärde slutligen strejkade 12 arbetare i 21 dagar. I samtliga fall utföll resultatet till arbetsgivarens fördel. Persson har också uppgifter om att arbetare (Fackföreningen?) i Sannäs och Bottna arrenderade eget berg 1902, något som kan ha samband med de många konflikterna. *Persson 1984.*

1903 var det åter igen strejk i Fjällbacka, och även denna gång gällde det lönerna. 12 arbetare strejkade i sju dagar, och åter igen utföll resultatet till arbets-

givarens fördel. 1903 var det även strejk i Heestrand, också gällande lönerna. Sju arbetare strejkade i 35 dagar, men arbetsgivaren gick segrande ur konflikten. Det finns också uppgifter om en blockad av en båt i Gerlesborg 1903. *Persson 1984; Stadsarkivet Göteborg.*

Persson har uppgifter om två strejker i Tanums kommun under 1904, och i båda fallen gällde det lönerna. I Grebbestad strejkar 12 arbetare i 13 dagar, vilket resulterar i en kompromiss. I Hamburgsund berördes fem arbetare och en arbetsgivare. Strejken varade i 150 dagar, och resultatet var till arbetarnas fördel. *Persson 1984.*

1909 var 17 arbetare lockoutade i 49 dagar i Heestrand. Ännu en gång gällde konflikten lönerna, och åter igen gick arbetsgivaren segrande ur konflikten. Persson har även uppgifter om en strejk i Bottna 1909. Konflikten gällde lönerna. Ett okänt antal arbetare strejkade i ett okänt antal dagar, och resultatet var till arbetsgivarens fördel. *Persson 1984.*

Befintliga planer, reservat och riksintressen

Kommunal översiktsplan

Kommunala kulturmiljöer med lämningar efter stenindustriepoken utgörs av bland annat Bottnadalen, Fjällbacka, Havstensund och Sannäs. Samtliga dessa är även av riksintresse för kulturmiljövården. Stenindustrin nämns uttryckligt endast i beskrivningen av Sannäs. Andra kommunala kulturmiljöer är Heestrand, delar av Hamburgsund, samt Slottet. *Tanums kommun 2002.*

Naturreservat

Otterön

Berggrunden på Otterön består av bohusgranit som här är av två olika typer. I både granityperna finns brottstycken av en äldre berggrund av amfibolitkaraktär. Ett flertal strobrott har upptagits, företrädesvis i den grå graniten. På ön bröts mycket sten i början av 1900-talet och utskeppades vid Katrineberg, där även de största brotten fanns. All brytning har upphört. *Bergström 1963.*

Rödhammarsfjorden-Veddökilen

Miljön innehåller bland annat en utskeppningsplats för sten. I beslutet står att erinringar har inkommit från tre sakägare. En andelsägare i fastigheterna Lilla Anrås är ej villig att låta berörda fastighetsdelar ingå i naturvårdsområdet med motivet att dessa områden är avsedda för utskeppning av sten. Det står ingenting om strobrott i övriga beskrivningar. *Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1987.*

Ulön-Dannemark: Stensatta vägar, från Dannemarks sydvästra och centrala delar och Ulöns norra del, leder fram till stensatta utlastningskajer på båda sidor om av den norra viken mellan Ulön och Dannemark. Stentäktsverksamheten har varit ganska omfattande på Ulön-Dannemark och pågick fram till 1930-talet. När verksamheten var som störst arbetade ett 50-tal stenhuggare i dessa strobrott. Området ligger inom del del av Bohuslän, som under stenhuggeriverksamhetens blomstringstid var ett centrum för denna verksamhet. *Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1983.*

Riksintresse för kulturmiljövård

Bottnadalen

I beskrivning och motivering nämns inte stenindustrin. Indirekt framgår stenindustrins betydelse av texten genom att Svenneby nya kyrka samt lastageplatsen i Gerlesborg omnämns. Kyrkan är byggd av granit och tillkom delvis som ett resultat av befolkningsökningen och det ökade skatteunderlaget som stenindustrin lett till. Lastageplatsen användes och underhölls långt in på 1900-talet på grund av stenindustrin. Området sammanfaller till stor del med den kommunala kulturmiljön Bottnadalen. I kulturmiljövårdsprogrammet nämns inget om stenindustrin. *Tanums kommun 2002.*

Fjällbacka

I beskrivning och motivering nämns inte stenindustrin. Indirekt framgår stenindustrins betydelse av texten genom att Fjällbacka kyrka omnämns. Kyrkan är uppförd av lokalt bruten och huggen granit, en indikation på att stenindustrin i Fjällbacka kan ha en längre historia än vad som är känt. Området sammanfaller till stor del med den kommunala kulturmiljön Fjällbacka. I kulturmiljövårdsprogrammet nämns inget om stenindustrin. *Tanums kommun 2002.*

Havstenssund

I beskrivning och motivering nämns inte stenindustrin. Indirekt framgår stenindustrins betydelse av texten genom att granitmurar omnämns. Området sammanfaller till stor del med den kommunala kulturmiljön Havstenssund. I kulturmiljövårdsprogrammet nämns stenhuggarhus som en del av det konstituerande värdet för bebyggelsen. *Tanums kommun 2002.*

Sannäs

I beskrivning och motivering nämns inte stenindustrin. Indirekt framgår stenindustrins betydelse av texten genom att kajskoning i huggen granit omnämns. Området sammanfaller till stor del med den kommunala kulturmiljön Sannäs. I kulturmiljövårdsprogrammet nämns stenindustrin som en del av samhällets näringar. *Tanums kommun 2002.*

Platser av intresse – materiellt/immateriellt

Svenneby socken

Det första omnämmandet av en etablering i Svenneby är från 1887, och fler brott öppnades under 1890-talet. I Slottet finns belägg för stenbrytning 1898, och samma år finns även en fackförening. Slottet är en kommunal kulturmiljö.

Heestrand

Under perioden 1890-1895 omnämns att stenhuggeriverksamhet startats i Heestrand, och produktion pågick fram till 1970-talet. Från stenbrotten alldeles norr om Ulön-Dannemark pågick fortfarande 1983 utlastning av skrotsten till Danmark. Det största stenbrottet ligger norr om samhället och kallas idag för Sibirien. En av förutsättningarna för att kunna transportera stenen, en god hamn, fanns både vid Sibirien och längre söderut i samhället vid Källviken. I Heestrand finns den första belagda fackföreningen i Tanums kommun. Svenska Stenindustriarbetareförbundets avdelning 28 Heestrand har protokoll från perioden 1896-1970.

1908 fanns även en Ungsocialistisk klubb i Heestrand. Heestrand LS bildades 1911. Heestrand Folkets hus-förening instiftades 1925, och Heestrand Folkets hus byggdes 1927. Protokoll finns för perioden 1927-1944. I Heestrand finns nu inget Folkets hus i drift, men vid södra infarten till samhället ligger byggnaden kvar. Heestrand omfattas av en kommunal kulturmiljö.

Ulön-Dannemark

Ulön-Dannemark är ett naturreservat. Stentäktsverksamheten har varit ganska omfattande, och pågick fram till 1930-talet. När verksamheten var som störst arbetade ett 50-tal stenhuggare i dessa stenbrott. Stensatta vägar leder fram till stensatta utlastningskajer på båda sidor om av den norra viken mellan Ulön och Dannemark. Området ligger inom del del av Bohuslän, som under stenhuggeri-verksamhetens blomstringstid var ett centrum för denna verksamhet.

Kville socken

Den första belagda etableringen skedde i Kville 1887, och senare tillkom flera stenbrott. I Fjällbacka finns belägg för stenbrott från 1898, och storbrott från 1899. Fackförening fanns 1898, och 1909 även en Ungsocialistisk klubb. Fjällbacka LS bildades 1911. Fjällbacka Folkets Hus-förening instiftades 1902, och Fjällbacka Folkets hus byggdes samma år. Huset finns kvar, men är inget Folkets hus. Fjällbacka kyrka byggs av lokalt huggen granit i början av 1890-talet. Delar av stenindustrilämningarna ingår i riksintresse och kommunal kulturmiljö. I Fjällbacka finns en aktiv arkivbildande hembygdsförening. Karl Andersson (Anderssons Stenprodukter) startade stenbrott vid Alnäs i Rabbalshede 1918. Anderssons Stenprodukter har fortfarande en produktionsanläggning i drift. Svenska Stenindustriarbetareförbundets avdelning 118 Rabbalshede har i sitt arkiv bland annat kassaböcker för perioden 1947-1970. Rabbalshede Folkets hus-förening upa instiftades 1929. Uppgift saknas om när Rabbalshede Folkets hus och park byggdes. Nu finns inte längre Folkets hus kvar, men parken finns kvar, möjligen driven av samhällsföreningen. Vid Korndalen vid Trättelanda bröts sten till gatsten.

Hamburgsund

Från 1897 finns flera belägg för stenbrottsverksamhet på Ejde, och från 1898 även på Amdal. Fackförening startades i Ejde 1897. Ejde Stenhuggeriarbetare-fackförening bildades 1/5 1898, och arkivmaterial finns för perioden 1905-1930, bland annat en lånejournal som antyder biblioteksverksamhet. Ejde LS av SAC bildades 1910. Medlemsböcker finns för tiden 1920-1924. Byggnadsföreningen Folkets hus upa Hamburgsund instiftades under tidigt 1900-tal, och Hamburgsunds Folkets hus byggdes 1908. Protokoll finns för perioden 1904-2000. Folkets Hus i Hamburgsund är fortfarande Folkets hus, och film har visats fram till 2005. Hamburgsund har en aktiv hembygdsförening vilken dokumenterar stenindustrilämningar. En mindre del av stenindustrilämningarna ingår i riksintresse och kommunal kulturmiljö.

Bottna socken

Under perioden 1890-1895 startades stenbrott i Bottna. I början av 1900-talet fanns stenbrott i Gisslegärde.

Bottna/Gerlesborg

Fackförening fanns 1898, och 1908 även en Ungsocialistisk klubb. Folkets husföreningen Bottna instiftades 1895, och Bottna Folkets hus byggdes 1926. Huset finns kvar, men är inte längre Folkets hus. I Bottna finns en aktiv samhällsförening med intresse för kulturhistoria. Det finns också en aktiv stenindustri, samt aktiviteter i en nedlagd industri. Lämningar ingår till stor del i riksintresse för natur och kultur samt kommunal kulturmiljö.

Lur socken

Under perioden 1896-1900 etablerade sig flera företag i Lur. (Det kan vara de relativt omfattande spåren efter stenbrytning vid Överby och Kil som åsyftas.) Svenska stenindustriarbetareförbundets avdelning 147 Överby har arkivmaterial som omfattar perioden 1927-1970. Överby LS bildades 1910. Den fackliga organisationen Resö stenhuggare har protokoll för tiden 1899-1901.

Tanum socken

Under perioden 1896-1900 startades flera stenbrott, namngivet är Långsjöns stenhuggeri. I Sannäs startades stenbrott 1899. C G Karlsson startade stenhuggeri i Sannäs under mellankrigsperioden, och har fortfarande en produktionsanläggning igång. Svenska Stenindustriarbetareförbundets avdelning 126 Sannäs bildades 1/8 1898, och har arkivmaterial för perioden 1924-1970. Idrottsföreningen byggde en samlingslokal under mellankrigsperioden, vilken kallas för Folkets hus. Lämningar efter stenindustriepoken finns delvis inom riksintresse och kulturmiljöområde. Även i Havstensund har det funnits ett Folkets hus. Havstensunds Folkets hus finns kvar i samma hus och är aktivt. Lämningar efter stenindustriepoken finns delvis inom riksintresse och kulturmiljöområde. Under perioden 1896-1900 startades stenbrott även i Grebbestad, och från 1899 finns belägg för drift i Ulmekärr. Fackförening fanns 1898. Grebbestads Stenhuggares Fackförening saknar arkivmaterial, men Svenska Stenindustriarbetareförbundets avdelning 124 Grebbestad har protokoll för perioden 1936-1969. Grebbestad LS bildades 1912. Något Folkets hus byggs inte. I Kämpersvik anlades ett storbrott troligen runt sekelskiftet. Kämpersviks Stenhuggarefackförening bildades 1/7 1900. Ungsocialistisk klubb fanns 1908, och Kämpersviks LS bildades 1913. Kämpersviks Folkets hus-förening instiftades 1914, och Kämpersviks Folkets hus byggdes 1922. I Kämpersvik finns inte längre någon Folkets hus-förening, men huset finns kvar.

Orrekläpp

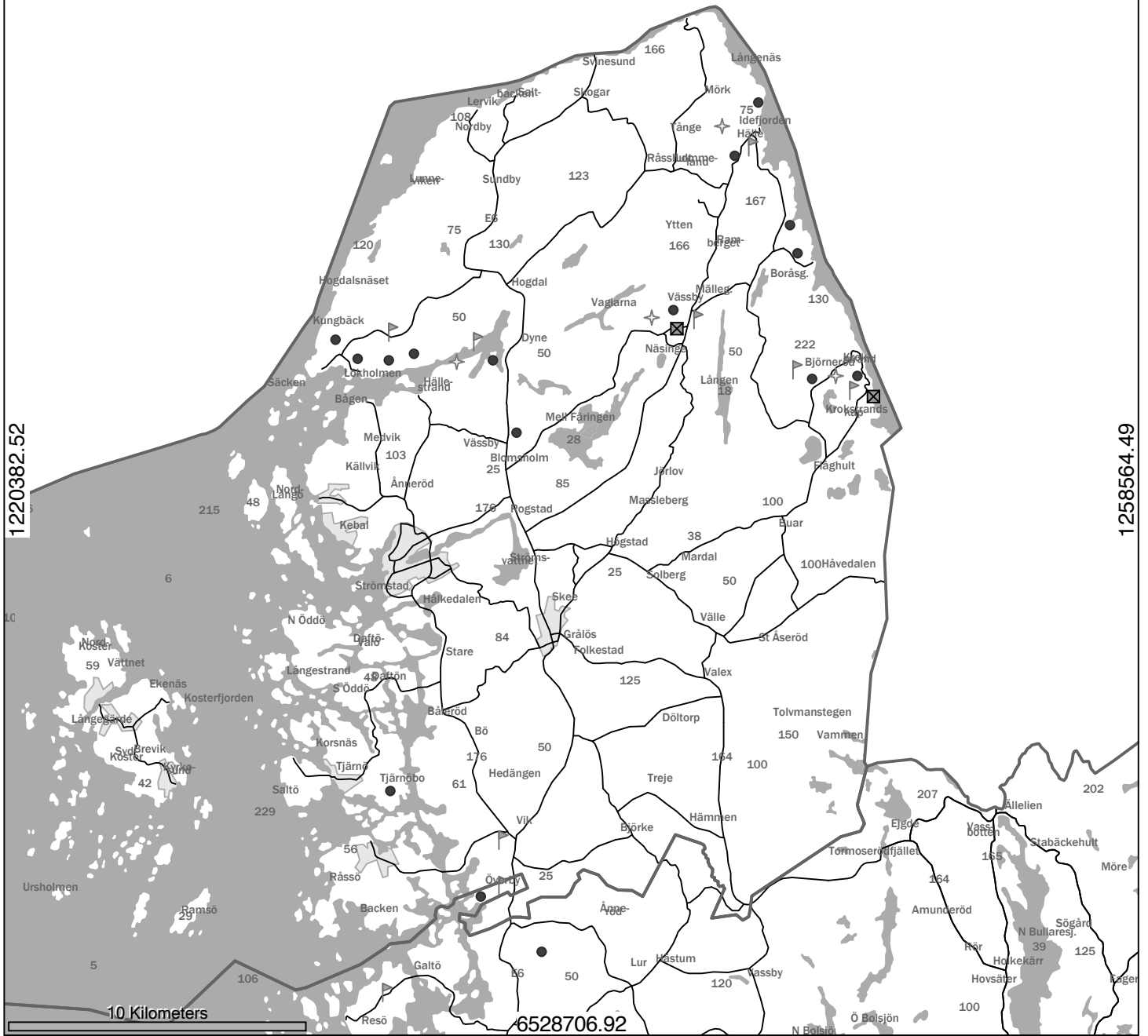
I Orrekläpp finns ett storbrott, och fackförening fanns 1908. Orrekläpps LS bildades 1910. Orrekläpp är ett exempel på brott som startade i anslutning till Bohusbanan. Orrekläpp ingår i riksintressena och Världsavsområdet Tanumslätten-Kalleby-Oppen-Fossum. Stationsområdet och stenbrottet ingår i Världsrevet, men är ej medtaget i värdebeskrivningen.

Otterön

Stenbrytning ägde rum åtminstone 1902, och fackförening fanns 1908. Otterön LS bildades 1911. På ön bröts mycket sten i början av 1900-talet och utskepades vid Katrineberg, där även de största brotten fanns. Här finns bebyggelseämningar i form av en stenhuggarbarack. Otterön är ett naturreservat.

Strömstad

6566127.61

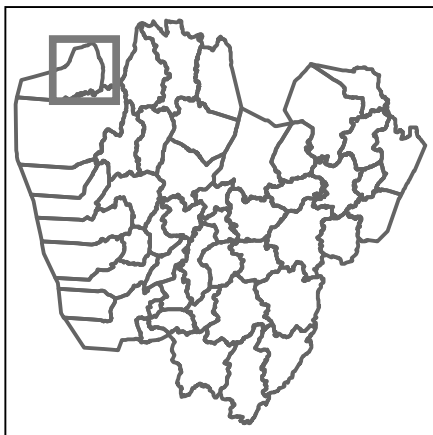

1220382.52

1258564.49

10 Kilometers

6528706.92

- ✦ Händelser
- ☒ Folkets Hus
- ▴ Fackföreningar
- Stenindustrilämningar

Scale 1:200000

Map Units: Meters

Date: 2008-03-10

Bilaga 4: Strömstad

Stenbrott

Det första stenbrottet i Strömstads kommun togs upp i Björneröd 1872. Där höggs gatsten, vilken avsattes i Danmark. Tullkammaren i Strömstad nämnde 1875 för första gången tuktad gatsten som exportartikel. I Kroken fanns stenbrott 1879. 1876-1880 startades nya stenhuggerier i Hälle i Lommelanda, Boråsgården och Hällesmörk i Näsinge, samt Björneröd och Kroken i Skee. Det höggs huvudsakligen gatsten. *Persson 1984.*

Under 1880-talet bedrevs verksamhet förutom på de ovan nämnda platserna även i Hogdals socken. Under 1880-talet började man även tillverka kant- och trottoarsten. I Skee sn fanns stenbrott efter 1885 även i Källviken, Stene, Wessby, Wessby Gjö och Ylseröd. I Lommeland sn fanns stenbrott i Åberg, och efter 1885 även i Hälle 2, Knarrås, Unneberg och Åberg 2. I Näsinge sn fanns stenbrott i Pilegården, Stora Ytten, Westgården och Östby, och efter 1885 även i Boråsgården 2, Hällesmörk, Mällegården, Nedgård, Sandåker, Sundby och Westby. I Hogdal sn fanns efter 1885 stenbrott i Kungbäck, Sjulseröd, Strand, Uppegärde och Åmot. I Tjärnö sn fanns efter 1885 stenbrott i Tjärnebo. Norrmän dominerade verksamheten. För Idefjordstrakten utgjorde Fredrikshald kommersiellt centrum. Under 1890-talet tillkom stenbrytning i Blomsholm. *Persson 1984.*

Under 1900-talets första decennium fanns stenhuggerier i Knarrås, Hälle, Åberg, Unneberg, Hällesmörk, Boråsgården, Kasebacken, Kroken, Björneröd, Krokstrand, Skjuleröd, Dyne, Åmot, Strand, Kungbäck, Ylseröd, Vässby Gjö, Källviken, Stene, Blomsholm, Tjärnöbo och Hedängen. *Persson 1984.*

På 1940-talet utfördes en nykartering av Sveriges granitområden, varvid norra Bohuslän indelades i ett antal distrikt. Området kring Näsinge bildade ett eget distrikt, och här fanns då större stenbrott vid exempelvis Sandåker och Nedgård, och gatstensbrott vid Hällesmörk, Pilegården och Boråsgården. Krokstrandsdistriktet i sin tur utgjordes av Björneröd och Kroken med omnejd. Vid Lia, Salberg, Dalarne, Gilltånga och Tusenmannafället fanns storbrott. Vid Håvedalen fanns äldre småbrott. Strömstadsdistriktet bildade ett mer spritt område från Hogdals socken till Tanum socken. Vid Sågkullen fanns ett storbrott, med utskeppningshamn vid Laholmen vid Dynekilen. Även exempelvis Risäng och Överby ingår i detta distrikt. *Asklund 1947.*

1997 fanns större mängder skrotsten i Mällegården, Näsinge Västgård, Vässby, Näsinge Vässby, Sandåker, Liabrottet, Hillern, Norra och Södra Kroken, Gilltånga, Björneröd, Sandbacken, Barevadet och Blomsholm. *Länsstyrelsen 1997.*

Föreningar

Fackföreningar

I Dynekilen fanns fackförening 1897, och 1898 fanns fackföreningar även i Risängen, Kroken och Björneröd. Efter splittringen av LO 1910 anslöt sig många stenarbetare till den nya fackföreningen SAC. 1910-14 fanns det fackföreningar tillhörande båda förbunden i Krokstrand, Norra Näsinge och Hälle. *Föreningsarkivet Uddevalla; Persson 1975, Stenarbetaren 1896; Stenarbetaren 1897.*

Ill. 35. Arbetsplatser vid Krokstjärnen. Bild från Rio Kulturkooperativs arkiv.

Folkets Hus-föreningar

Krokstrand

Föreningen Folkets hus i Krokstrand bildades 1898. Efter förhandlingar om mark och försäljning av andelar samt lån från Sparbanken byggdes huset. Medlemmarna själva gjorde grundarbetet och resten byggdes av en lokal byggnadsfirma. Huset invigdes i september 1902. Det fanns en stor lokal (200 sittplatser) med scen, en mindre lokal, bibliotek, kafé och vaktmästarebostad. Huset ligger på Kvarnbacken i närheten av dansbanan som fanns redan innan, och verksamheten blev mycket omfattande, bland annat hade man biografföreställningar. Som fasta hyresgäster märks Björneröds Stenhuggares Fackförening No 41, Krokens Stenhuggares Fackförening No 91, Krokstrands LS av SAC, Krokstrands Arbetarkommun, Logen Granitklippan No 2580, Logen Krokstrands Wäl av N O V, Krokstrands Frisinnade Förening, samt Kvinnliga rösträttsföreningen. Förutom dessa fanns även understödkassa, läkarmottagning, barnbespising, skola, begravningskassa, sjukkassa, folkbibliotek, hälsovårdsnämnd, idrottsförening, studiecirkel, municipalnämnd, konsumtionsföreningen och pensionsnämnden. Folkets hus-föreningen bedriver verksamhet i den ursprungliga lokalen idag. *Askberger-Jernelius 2002.*

Norra Näsinge

Föreningen Folkets hus bildades 1911, och man byggde åren 1912, 1926 och 1928. Kostnaden uppgick till 30 000:-. Det fanns A- (270 sittplatser) och B-salar, garderob, tambur, kök, vaktmästarebostad och biblioteksrum. Man visade teaterföreställningar av amatörer samt film. Byggnaden brann ner 1926 i en brand anlagd av en konkurrerande biografägare, "som efter den förtvivlade gärningen tog sig av daga". Nytt Folkets hus byggdes på samma plats. Byggnaden finns kvar i privat ägo. *Svenska folkrörelser 1939.*

Arkivbildare

Björnered

Sv Stenindistriarb förb avd 41, Björnered. Facklig.

Protokoll: 1942-1970

Fanor: Bildades 1/6 1898

+ mer

Hälle

Sv Stenindistriarb förb avd 90, Hälle. Facklig.

Protokoll: 1911-1963

+ mer

Näsinge

Folkets hus, Näsinge. Ekonomisk.

Protokoll och föredragningslistor: 1924-1966

Sv Stenindistriarb förb avd 105, Näsinge. Facklig.

Protokoll: 1899-1970

Kassaböcker: 1935-1970

Stene

Sv Stenindistriarb förb avd 101, Stene. Facklig.

Protokoll: 1938-1968

Verifikationer: 1924

+ mer, -1971

Åmot

Sv Stenindistriarb förb avd 156, Åmot. Facklig.

Protokoll: 1932-1970

Uppbördsatrikel: 1912-1970

+ mer

Föreningsarkivet Uddevalla.

Bebyggelse

Bostadsbebyggelse

Krokstrand

Det som idag kallas Krokstrand består av de två delarna Björneröd och Kroken. Detta är ursprungligen två granngårdar som i en tidigare glest befolkad utkant av Skee socken ligger på någon kilometers avstånd från varandra. Tillgång till granit och närhet till en lämplig hamn och lastageplats vid Idefjorden, var grunden till att ett stenhuggarsamhälle kunde växa fram i Krokstrand. Samhällets expansion började på 1870-talet. Många bostadshus ägdes av stenhuggarna själva, men stenbolagen ägde också en del bostadshus, vilka hyrdes ut. Dessutom uppfördes kring sekelskiftet fem flerfamiljshus, de så kallade "brackorna", på Krokensidan. En sjätte låg vid stenbrottet vid Gilltunga, söder om Krokstrand. Merparten av bebyggelsen i Krokstrand tillkom under perioden 1880-1930 och det finns många fina exempel på vackra, traditionellt byggda hus, vars karaktär har bibehållits väl från denna tid. Även i Flöghult finns en del äldre välbevarad bebyggelse. *Brandt 1999; Strömstads kommun 2006.*

Övrig bebyggelse och infrastruktur

Krokstrand

I Krokstrand byggdes även en idrottsplats. Vid idrottsplatsen finns en publikläktare i tuktad krokstrandsgranit, ett AK-arbete från 1932 - 1938. Under stenhugvarepokens glansdagar fanns inte mindre än sju affärer och två skolor inom området. Dessutom finns Gamla Telegrafan och missionshus. Ett föreläggande om rivning har beslutats för bland annat Telegrafan. *Brandt 1999; Strömstads kommun 2006.*

Händelser

Inom stenindustrin var 1900, 1902 och 1904 år som kännestecknades av stora och samordnade konflikter.

Arbetsinställelser

Året 1900 var det storstrejk i hela landet. I februari reducerades arbetspriserna för engelsk kantsten i Bohuslän på grund av god tillgång på arbetskraft. I mars ägde förhandlingar rum i Kristiania mellan exportföreningen och stenarbetarnas förbundsstyrelse, men dessa strandade. Strejk skulle mötas med lockout. I april berördes 1200 arbetare av den stundande konflikten i Bohuslän. I maj gjorde grov- och finstenshuggare vid norska firmor gemensam sak med kantstenhuggarna, och förklarade strejk. Totalt strejkade 1800 stenarbetare i Bohuslän. 300 strejkade vid Hunnebo, Näset och Björneröd. Firman N S Beer förklarade lockout mot fackanslutna arbetare. 250 av 350 anställda berördes. I juni avslutades konflikten i Bohuslän. Bohusläningen skrev att "Arbetarna har gjort en moralisk seger". Ordentlig prislista och bättre ordnat system var resultaten. *Bohusläningen 1900; Persson 1984.*

1902 strejkade stenarbetarna på Dynekilen. Konflikten gällde lönerna. 57 arbetare strejkade i 170 dagar, men konflikten vanns av arbetsgivaren.

I Näsinge/Kasebacken lockoutades 50 arbetare av två arbetsgivare under 22 dagar 1905. Konflikten gällde annan fråga än löner, och resultatet utföll till arbetsgivarnas fördel.

I Krokstrand/Björneröd lockoutades 127 arbetare i 56 dagar 1906 av två arbetsgivare. Denna gång gällde det lönerna, och konflikten resulterade i en kompromiss.

1907 lockoutades 60 arbetare under 35 dagar i Hälle/Lommelanda. Konflikten gällde lönerna, och resultatet utföll till arbetsgivarnas fördel.

1909 var det storstrejk.

Persson 1984.

Befintliga planer, reservat och riksintressen

Kommunal översiktsplan

Strömstads kommuns översiktsplan redovisar program till fördjupningsstudier för åtta kommundelar, och Krokstrand är en av dessa. Krokstrand är redovisat

som ett område som "skall utvecklas för boende och verksamheter i avsikt att begränsa arbetspendling". Vidare står att kulturprojekt skall stödjas, och att skyddet av kulturmiljöer skall ökas. Krokstrand skall utvecklas till ett kommun-delscentrum, och projekt inom turism skall stödjas. Strömstads kommun har med hjälp av Bohusläns museum sammanställt ett kulturhistoriskt underlag vil-ket redovisar värdefulla kulturmiljöer i kommunen. Ett av de områden som lyfts fram i denna sammanställning är Krokstrandsområdet med sina stenhuggarmil-jöer, fornlämningsmiljöer och utskeppningshamn. Bebyggelsen i Krokstrand är inventerad av Bohusläns museum, som ett led i detta arbete. Inventeringen är redovisad i *Brandt 1999; Strömstads kommun 2002*.

Naturresevat

Halle-Vagnaren

Halle-Vagnaren är en avgränsad bergsrygg som stupar brant ned i Singlefjorden. Vegetationen utgörs främst av orörd hällmarksskog av tall. I exponerade lägen är tallarna av mycket hög ålder, minst 350 år. I *Gammal skog kring Idefjorden och Halle-Vagnaren* står det: "Området, framförallt de östliga delarna, är präglad av senare tiders näringar, mest då stenindustrin, som utvecklades under 1800-talet. Hela samhällen växte upp kring denna industri. Krokstrand vid Idefjordens östra del är ett bra exempel på ett sådant samhälle, som blomstrade under 1800-talets senare del och 1900-talets första decennier och bestod som stenhuggarcentrum ända fram till 1970-talet. Överallt i skogarna och på bergen kan man se rester av stenhuggeriet i form av stensatta eller utsprängda körvägar samt rester av sten-block och huggna stenar". Enligt fastighetsregistret besväras fastigheten av en nyttjanderätt för en stentäckt (1929-07-17 akt 421). Nyttjanderätten är tecknad på 15 år räknat från och med 1929. Nyttjanderätten bedöms som förfallen på grund av att den ej har förnyats. *Länsstyrelsen Västra Götalands län 1998; Svefa 2002*.

Orrevikskilen

Det plana området invid kilen omgives av svaga sluttningar som inramas av 25 meter höga barrskogklädda berg. Dessa består av en grå och rödviolett medel-grov granit, ingående i Strömstads-granitens område. Inom de sydöstra bergs-partierna kvarligger skrotsten och brotthålor efter en relativt aktiv granitbryt-ning. *Gustafson 1972*.

Tjärnöarkipelagen

Stenbrotten förekommer sparsamt inom Tjärnöarkipelagen jämfört med övriga delar av bohusgranitens kustområden. Att bohusgraniten har varit attraktiv från stenhuggningssynpunkt beror på granitens jämnhet, goda hållfasthet och regelbundna sprickighet, som bildar tre mot varandra vinkelrätt orienterade plan. Det är endast ett fåtal områden inom Tjärnöarkipelagen som har en berggrund lämpad för stenbrott. Antingen är graniten för uppkrossad, vilket är fallet efter västsidan av Tjärnöarkipelagen, eller också är det för gnejsbrottstycken i grani-ten, vilket gäller för större delar av området. Trots detta finns ett trettiotal mindre stenbrott inom Tjärnöarkipelagen. Alla stenbrotten är mer eller mindre av hus-behovskaraktär, och i allmänhet väl undångömda. Det är i allmänhet bara det övre bankningsplanet som har använts. Blocken har utnyttjats till anläggning av

husgrunder, bryggor, murar, med mera. De flesta stenbrotten ligger i ett område på sydöstra Råssö (som inte är reservat) och även i ett litet område kring Koskärsflaket på västra delen av Norra Öddö (där ett litet reservat finns, Blötebågen, men där det troligen inte finns stenbrott). Berggrunden i dessa båda områden består av gråröd medelkornig granit. Norr om Krosskärsflaket och på Krokholmen (troligtvis inte i något reservat) finns två något större stenbrott. Inget av Tjärnörar-kipelagens stenbrott har utnyttjats på senare år. *Naturinventeringar i Göteborgs och Bohus län 1977; Sundevall 1976.*

Ursholmarna

I beskrivningen nämns stentäkt, men även geologiska värden, bland annat diabas. Det finns museum och en stiftelse. Berggrunden består mest av grönsten, gnejs-granit och diabas, med många variationer. De mörka, långsträckta gångarna är diabas. Dessa kallas ibland Hin Håles Harvedrag. I början av 1900-talet bröt man under ett dussin år diabas på Östra Ursholmen. Skrotsten ligger ännu kvar i klyftorna och i en planad gång fram emot den branta håll in emot Ursholmshamnen, där man då lastade sten med kran i danska skonare. Stenen såldes som "svart granit" och användes till gravstenar i bland annat Skottland. En förman med familj och flera stenhuggare bodde då i den djupa klyftan på Östra Holmen. Man umgicks med fyrfamiljerna och Ursholmsbarnen kunde tjäna en slant genom att hjälpa till med borrhål och annat arbete. Brytningen lär ha lagts ner därför att stenen var för skör. *Länsstyrelsen Göteborgs och Bohus län 1984; Stiftelsen Ursholmen 1976.*

Riksintresse för kulturmiljövård

Krokstrand

Av sju beskrivna miljöer nämner endast en stenhuggeri, nämligen Krokstrand. Här beskrivs stenhuggeripoken som en viktig del av den västsvenska industrihistorien. Här finns bland annat en koncentration av stenbrott, skrotstensupplag, utskeppningshamn med kajer och upplag, arbetarbaracker, egnahemsbebyggelse och kooperativ butik. Det står också: "Områdesbestämmelser ska upprättas i syfte att bevara de bebyggelsehistoriska värdena. Till dess att sådana upprättas får inga åtgärder vidtas som kan skada kulturmiljön". *Strömstads kommun 2002.*

Dyne-Dynekilens–Hogdal

Dynekilens är den grunda havsvik som skiljer Hogdalsnäset från landet söder därom. I beskrivningen nämns inte stenhuggeri eller stenindustri. *Strömstads kommun 2002.*

Platser av intresse – materiellt/immateriellt

Hogdal socken

Efter 1885 drevs stenbrott i Kungbäck, Sjuleröd, Strand, Uppegärde och Åmot. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 156 Åmot har protokoll för perioden 1932-1970, och uppbördsmatriklar för tiden 1912-1970. Stenhuggeriverksamhet finns omnämnd vid Sågkullen och Dynekilen, och även en utlastningskaj vid Laholmen. I Dynekilen fanns fackförening 1897, och en strejk är omnämnd 1902. Dynekilen är utpekad som kommunal kulturmiljö, men stenindustrilämnarna är inte nämnda som ett av värdena i miljön. Hogdal socken ingick i det så kallade Strömstadsdistriktet.

Lommelanda socken

1876-1880 startades stenhuggerier i Hälle i Lommelanda. Under 1880-talet fanns stenbrott även i Åberg, och efter 1885 i Knarrås, Unneberg och Åberg 2. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 90 Hälle har protokoll för perioden 1911-1963. Hälle LS bildades 1911.

Näsinga socken

1876-1880 startades stenhuggerier i Boråsgården och Hällesmörk i Näsinga. Under 1880-talet fanns stenbrott i Pilegården, Stora Ytten, Westgården och Östby, och efter 1885 även i Boråsgården 2, Mällegården, Nedgård, Sandåker, Sundby och Westby.

Näsinga

Området kring Näsinga bildade ett eget distrikt, med större stenbrott vid exempelvis Sandåker och Nedgård, och gatstensbrott vid Hällesmörk, Pilegården och Boråsgården. I Norra Näsinga bildades Föreningen Folkets hus 1911. Byggnaden brann ner 1926, men ett nytt Folkets hus byggdes på samma plats. Protokoll och föredragningslistor finns för 1924-1966. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 105 Näsinga har protokoll för perioden 1899-1970. Norra Näsinga LS bildades 1911. Bohusläns Kooperativa Stenindustri bedriver verksamhet i Näsinga.

Skee socken

Det första stenbrottet i Strömstads kommun togs upp i Björneröd i Skee socken 1872. Där höggs gatsten, vilken avsattes i Danmark. Tullkammaren i Strömstad nämnde 1875 för första gången tuktad gatsten som exportartikel. 1876-1880 startades nya stenhuggerier i Björneröd och Kroken. Det höggs huvudsakligen gatsten, och stenbrotten drevs huvudsakligen av norrmän. Efter 1885 fanns stenbrott även i Källviken, Stene, Wessby, Wessby Gjö och Ylseröd. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 101 Stene har protokoll för perioden 1938-1968, verifikationer från 1924, och annat arkivmaterial som sträcker sig till 1971.

Krokstrand

Krokstrandsdistriktet utgjordes av Björneröd och Kroken med omnejd. Vid Lia, Salberg, Dalarne och Tusenmannafjället fanns storbrott. Vid Håvedalen finns äldre småbrott. Det som idag kallas Krokstrand består av de två delarna Björneröd och Kroken. Detta är ursprungligen två granngårdar som ligger på någon kilometers avstånd från varandra. Det första stenbrottet i Strömstads kommun togs upp i Björneröd 1872. 1876-1880 startades nya stenhuggerier i Björneröd. Svenska Stenindustriarbetareförbundet avdelning 41 Björneröd bildades 1/6 1898. Protokoll finns för perioden 1942-1970. I Kroken fanns stenbrott 1879, och stenbrott var i drift här ända till 1970-talet. 1898 fanns fackförening i Kroken, Krokens Stenhuggares Fackförening avd 91. Krokstrands LS av SAC bildades 1911. Föreningen Folkets hus i Krokstrand bildades 1898. Huset invigdes i september 1902. Krokstrand som samhälle uppstod på 1870-talet när arbetskraften strömmade till stenbrotten. Vid sekelskiftet 1900 bodde 2000 människor på platsen, och samhället var till och med större än Strömstad. Krokstrand var på grund av sin storlek ett municipalsamhälle fram till 1950-talet, då Vette kommun tog över.

Krokstrand är riksintresse för kulturmiljövården och kommunal kulturmiljö. Bevarandefrågor diskuteras också i den fördjupade översiktsplanen. Det finns en aktiv samhällsförening.

Orreviken/Risäng

Risäng ingick i det så kallade Strömstadsdistriktet. När stenbrytningen här startade har vi inga uppgifter om, men 1898 fanns fackförening i Risängen. Stenindustrilämningar finns inom Orrevikskilens naturreservat. Det plana området invid kilen omges av svaga sluttningar som inramas av berg. Dessa består av en grå och rödviolett medelgrov granit. Inom de sydöstra bergspartierna kvarligger skrotsten och brotthålor efter en relativt aktiv granitbrytning.

Bilaga 5: Munkedals kommun

Stenbrott

I Bärfendal har det funnits stenbrott i bland annat Binghult och Orreberg. Stenbrytning i större omfattning kom igång vid Hällevadsholm först efter det att Bohusbanan anlagts. På 1940-talet utfördes en nykartering av Sveriges granitområden, varvid norra Bohuslän indelades i ett antal distrikt. Hällevadsholm och Rabbalshede bildade i viss mån ett eget distrikt. I ett stråk mellan Hällevadsholm och Rabbalshede finns ett område med blå eller blågrå så kallad Rabbalshedegranit, och det var främst denna som bröts här. Stenbrott fanns bland annat vid Kålstorp och Vässje. Stenbrottet i Bottenlycke i Bärfendal ingick i Hunnebostrandsdistriktet. *Asklund 1947.*

Föreningar

Fackföreningar

Fackförening fanns 1908 i Hällevadsholm. Efter splittringen av LO 1910 anslöt sig många stenarbetare till den nya fackföreningen SAC. 1910-14 fanns det tidvis fackföreningar tillhörande båda förbunden i Hällevadsholm.

Politiska föreningar

1909 fanns en Ungsocialistisk klubb i Hällevadsholm.

Folkets Hus-föreningar

Bärfendal

Bärfendals Folkets hus-förening har funnits under perioden 1926-1955, möjligen även tidigare och senare.

Hällevadsholm

Folkets hus-föreningen bildades 1924, och huset byggdes samma år till en kostnad av 15000:-. Stor (200 sittplatser) samlingssal med scen, mindre samlingssal och ett bibliotek. Teater- och biografföreställningar. Folkets hus finns kvar, och det finns en aktiv förening.

Föreningsarkivet Uddevalla; Svenska folkrörelser 1939.

Arkivbildare

Bärfendal

Bärfendals folkets hus-förening upa. Bärfendal. Ekonomisk.

Revisionsberättelser: 1955

Medlemsregister: 1926-1955

Kassabok för dansbanan: 1926-1955

Föreningsarkivet Uddevalla.

Bebyggelse

Övrig bebyggelse och infrastruktur

Järnvägsstationen i Hällevadsholm fyllde en funktion för stenindustrin i trakten.

Händelser

Inom stenindustrin var 1900, 1902 och 1904 år som kännetecknades av stora och samordnade konflikter.

Befintliga planer, reservat och riksintressen

Kommunal översiktsplan

I Munkedals kommuns Översiktsplan finns 32 kulturmiljöer utpekade i det kommunala kulturminnesvårdsprogrammet. Av dessa ligger Bärfendal, Ås - Buråsen - Folkesberg, samt Svarteborg - Köpestad inom det bohuslänska granitområdet. Inget nämns om stenindustrin i översiktsplanen. *Munkedals kommun 2001.*

Riksintresse för kulturmiljövård

Bärfendal

I Munkedals kommun finns fyra områden som är av riksintresse för kulturmiljövården. Av dessa ligger endast Bärfendal inom det bohuslänska granitområdet, men inget nämns om stenindustrin i beskrivningen. "Fornlämningsrikt dalgångslandskap kantat av höga bergssidor, välbevarat byggnadsbestånd med bland annat Bärfendals medeltida kyrka". *Munkedals kommun 2001.*

Platser av intresse – materiellt/immateriellt

Hällevadsholm

Stenbrytning i större omfattning kom igång vid Hällevadsholm först efter det att Bohusbanan anlagts. På 1940-talet utfördes en nykartering av Sveriges granitområden, varvid norra Bohuslän indelades i ett antal distrikt. Hällevadsholm och Rabbalshede bildade i viss mån ett eget distrikt. I ett stråk mellan Hällevadsholm och Rabbalshede finns ett område med blå eller blågrå så kallad Rabbalshede-granit, och det var främst denna som bröts här. Stenbrott fanns bland annat vid Kålstorp och Vässje. Folkets hus-föreningen bildades 1924, och huset byggdes samma år. Det har även funnits fackföreningar såväl som ungsocialistisk klubb. Hällevadsholm LS bildades 1910.

Ill. 36. Stenhuggare från Bärfendal. Bild från Bärfendals Hembygdsförenings arkiv.

Bilaga 6: Västra Frölunda

Stenbrott

Stenbrytningen i Västra Frölunda startade kring förra sekelskiftet. Ett arrendekontrakt daterat 28 augusti 1899 gäller berg och lastningsplats i Bua Västergård. Ett annat från 1901 gäller berg på Näset. Även enskilda stenhuggare arrenderade berg. Stenbrytning i stor skala bedrevs vid Runsten och Smithska udden på Näset till 1919. I Runstensområdet sysselsattes ett trettiotal stenhuggare i början av 1900-talet. Här bröts förutom granit också så kallad grönsten, en eruptiv bergart, vilken såldes till England som svart granit.

Andra stenhuggerier var belägna vid Nordfjäll, Bre(d)vik, Skallvik, Hängsten, Hammar, Rörvik, Önnered, Fiskebäck, Basteberget, Torstens ås (bergen sydost om gamla Åkerredsskolan), Åkerred, Tynnered och vid Kannebäck/Ulvås. Vid Ulvås sysselsattes ett fyrtiotal stenhuggare.

En stenhuggare från Näset, Albin Mattsson, blev kompanjon med en förman och levererade sten från Basteberget till vägbyggen i Göteborgsområdet. Mattsson gjorde även försök att hugga gatsten med maskin, men de användes bara några få år. "Så sent som i slutet av 30-talet stod maskinerna kvar som rostiga monument".

Stenen avsattes främst i Tyskland, men även i Danmark. Under slutet av 1910-talet gick en del byggnadssten till Landskrona. 1936 var det sista året någon export förekom.

Larnelius 1991 a; Ljungqvist 1976.

Föreningar

Fackföreningar

Svenska Stenhuggareförbundet avd 76 Hammar bildades i början av år 1900. Medlemsantalet varierade mellan 33 och 85, med ett medeltal på 70 till 80 medlemmar. Fackföreningen var missnöjd med att post endast kom varannan dag, varför en av stenhuggarna betalades för att hämta posten i Järnbrott övriga

Ill. 37. Stenbrott på Smithska udden, Näset.

dagars, så att medlemmarna kunde få brev och tidningar varje vardag. Fackföreningen bildade även sjuk- och begravningskassa, nykterhetsloge, diskussionsklubb och Folkets hus-förening.

1902 delades föreningen i två, när gatstenshuggarna stannade kvar i Hammars Gatstenshuggares fackförening, och kantstenshuggarna bildade ny förening. Även smederna var organiserade i Hammars Gatstenshuggares fackförening. 1905 införskaffades en fana, vilken förseddes med inskriptionen "Våld och förtryck måste besegras, rättvisa vinnas". Efter splittringen av LO 1910 anslöt sig många stenarbetare till den nya fackföreningen SAC. Hela Hammars avd 76 gick över till SAC, men föreningen upplöstes redan 1917. Mellan 1917 och 1930 bedrevs ingen facklig verksamhet. 1932 bildades Svenska Stenindustriarbetareförbundet avd 187 Hammar, för att slutligen läggas ner 1946.

Det bildades även en fackförening i Fiskebäck.

Larnelius 1991 a.

Andra föreningar

Medlemmar i fackföreningen bildade Västra Frölunda Diskussionsklubb. Diskussionsklubben i sin tur tog initiativ till ett amatörteatersällskap, ett lånebibliotek och en kooperativ handelsförening, föregångare till Näsets Konsumtionsförening som 1918 byggde egen affär i Backa. 1905 beslutades att ansluta diskussionsklubben till Socialistiska ungdomsförbundet, och namnet ändrades till Västra Frölunda Socialistiska ungdomsklubb. *Larnelius 1991 a.*

Folkets hus

Näset

En lokalkommitté tillsattes 1902, och Hammars stenhuggerifackförening hyrde möteslokal i Bua Västergård mellan 1902 och 1904. Gemensamt med nykterhetslogen och sjukkassan hyrdes lokal i Kannebäck mellan 1904 och 1907. I Kannebäck hyrde föreningen även en dansbana. Byggnadsföreningen Folkets hus Lyckan upa bildades 1906, och Folkets hus byggdes 1907 till en kostnad av 4500:-. En stor (100 sittplatser) sal med scen för teater, en liten sal, kök samt en lägenhet. "Ingen teater- eller biografverksamhet bedrivs", men lokalerna hyrdes ut till danser och fester, och senare även till exempelvis Västra Frölunda församling. Tomten inköptes "liksom på många andra håll" genom bulvan, då en del bönder på platsen bedrivit motagitation. 1908 anlades en dansbana, vilken revs redan 1912. 1957 upphörde byggnaden att vara Folkets hus, och drivs nu under namnet Näsetgården av Göteborg Fritid. *Larnelius 1991 a; Larnelius 1991 b; Svenska folkrörelser 1939.*

Arkivbildare

Göteborg

Kooperativa Stenhuggeriet Klippan
(0,9 hyllmeter)

Västra Frölunda

Byggnadsföreningen Folkets hus Lyckan upa

Protokoll 1906-1931

Hammars LS av SAC

Medlemsmatrikel 1910-1916

Svenska Stenhuggareförbundet avd 76 Hammar

Protokoll 1901-1908

Inskrivningsmatrikel 1902-1909

Svenska Stenindustriarbetareförbundet avd 187 Hammar

Arkivmaterial 1932-1946

Västra Frölunda Diskussionsklubb

Protokoll 1904-1908

Västra Frölundas stenhuggeriarbetares sjuk- och begravningskassa

Protokoll 1902-1932

Larnelius 1991 a; Region- och stadsarkivet Göteborg; Västra Frölunda Hembygdsförenings arkiv.

Bebyggelse

Bostadsbebyggelse

Av text och bildtexter i Larnelius artikel framgår det att flera hus på Näset har byggts av stenhuggare. *Larnelius 1991 a.*

Övrig bebyggelse och infrastruktur

I området fanns tre bolagssmedjor. En fanns i Fåfången vid Västergårds Vale. Vid slutet av Smithska vägen vid Runsten fanns en smedja som sedan flyttades till Basteberget. En tredje fanns i Önnered, där Önneredstippen nu finns.

På Smithska udden fanns också under en period en stenkross, som skulle användas för att göra makadam för avsalu till Danmark. En knottfabrik skall ha funnits vid Basteberget.

Lastningsbryggor fanns vid Brevik, Hammar och Önnered. På Smithska udden på Runsten finns lämningar efter kajanläggningar, och det har även funnits en rälsbana. Hammars brygga kallades för Stenbolagets brygga.

Larnelius 1991; Ljungqvist 1976.

Händelser

Inom stenindustrin var 1900, 1902 och 1904 år som kännetecknades av stora och samordnade konflikter.

Arbetsinställelser

1907 strejkade arbetarna hos A K Fernström, då företaget sagt upp en gällande prislista. Strejken varade en vecka, och med hjälp av förbundsstyrelsen uppräta- des ett nytt avtal. Om resultatet var till de strejkandes fördel går inte att utläsa.

Någon gång i början av 20-talet var det också strejk hos A K Fernström. Han ska då ha skickat dit sina tjänstemän för att lasta sten.

Larnelius 1991; Ljungqvist 1976.

Befintliga planer, reservat och riksintressen

Kommunal översiktsplan

Området med stenindustrilämningar vid Smithska udden omfattas av områdes- bestämmelser enligt gällande översiktsplan.

Platser av intresse – materialitet/immaterialitet

Inom ramen för detta arbete har vi inte kunnat göra en utvärdering av miljöerna i Västra Frölunda.

Inför vidare arbeten är en komplettering nödvändig.

Bilaga 7: Bohusläningen och Lysekils-Kuriren

Bohusläningen 1889

16 maj: Större strejk bland stenhuggare i mellersta skärgården. 100 man vid Hjel-medals stenhuggeri har lagt ned arbetet. Arbetarna begär löneförhöjning med 1 kr/kvadratfamn. Svaret är nej, och hot om uppsägning föreligger vid strejk. Bohusläningen anser att lönerna är högt uppdrivna, stenhuggarna kan tjäna 5 kr/dag men inte gå en vecka utan arbete då de inte får någon allmänna kredit, och få av dem "...af sina stundom ganska stora förtjenster aflägga något för kommande dagar".

18 maj: Om strejken i mellersta skärgården. Strejkmöte i Lysekil 17 maj. Möte mellan arbetsgivarna.

18 maj: Bohusläningen förmodar att strejken snart skall vara över.

23 maj: Strejken över. Löneförhöjning med 50 öre/kvadratfamn. Cirka 500 arbetare deltog i den drygt veckolånga strejken.

11 juli: Stenindustrin är en näring som vuxit, särskilt tuktad gatsten för export. År 1888 uppgick exporten till 1 950 000 kronor från framför allt Uddevalla, Strömstad och Karlskrona. År 1887 uppgick exporten till 1 557 000 kronor.

13 augusti: Sveriges stenhuggeri förening. Möte bland stenhuggarna i Vekerum, Blekinge län, med ändamål att bilda förening med syfte att höja arbetarnas ekonomiska och moraliska ställning i samhället och att bilda sjukkasse. Föreningen är tänkt att vara rikstäckande. 60-talet deltagare vid mötet.

Bohusläningen 1890

14 oktober: Stenindustrin i Varberg på tillbakagång. Kullgrens Enka nämns som ett av de företag som fortfarande driver verksamhet där.

18 oktober: Inkommen beställning till Kullgrens Enka från Stockholm: monument över framlidne justitierådet Lindhagen. Från Uppsala: en 19 fot hög obelisk till Gestrike-Helsing nation. Båda dessa arbeten utförs på Malmö.

4 november: Förslag om olycksfallsförsäkring i arbetet och vilka arbetare som bör omfattas, bland annat stenhuggare och förmän i stenhuggeribranchen. Ersättningsbelopp: 360 kr/år vid full invaliditet, högst 300 kr/år vid minskad arbetsförmåga.

11 december: Beställning till Malmöns stenhuggeri av större gravmonument till Johan Hiertas gravplats i Stockholm.

Bohusläningen 1892

28 maj: Från domstolarne. Fyra stenhuggare från Molléns stenhuggeri tilltalade för våld mot poliskonstapel. (Orsak ej angiven.)

21 juni: Stenindustrin tar god fart på sina ställen i norra Bohuslän. I Hunnebostrand drivs tre firmor i stor skala. Arbetsbefolkningen ökar dagligen.

20 augusti: Anhållan hos domkapitlet om förständigande för kyrkoherden i Qville pastorat att ej vidare vägra kyrkoskriva Kullgrens Enkas arbetare i Bottna församling. Domkapitlet anser sig sakna befogenheter att bifalla sådan begäran.

26 november: Krokstrands stenhuggeri ska få telefonförbindelse med Fredrikshald.

Bohusläningen 1900

Storstrejk i hela landet

18 februari: Reducerade arbetspriser för engelsk kantsten i Bohuslän på grund av god tillgång på arbetskraft.

22 mars: Förhandlingar i Kristiania mellan exportföreningen och stenarbetarnas förbundsstyrelse strandar. Strejk skall mötas med lockout.

27 mars: Lindströmska huggeriet på Gotland avskedar 40 strejkande arbetare. Arbetet fortgår obehindrat.

31 mars: "Stenar istället för bröd". Bohusläningen ställer sig starkt kritisk till statsutskottets utlåtande om regeringens förslag om tillfällig nödhjälp åt lägre avlönade i statens olika verk. Statsutskottet anser att någon hjälp inte behövs.

10 april: 1200 arbetare berörs av den stundande konflikten i Bohuslän.

24 april: Svenska stenarbetareförbundets tredje kongress i Halmstad.

24 april: Stor brist på arbetskraft: lastning dag och natt på Stångenäs, 35 öre/dag och 50 öre/natt.

3 maj: 60 arbetare tillbaka i arbete sedan Hr. Hansson på Blomsholm skrivit på nya prislistan. Övriga arbetsgivare tros följa efter. Möte idag i Kristiania med de norska exportörerna angående lockoutens och strejkens utvidgning.

8 maj: Grov- och finstenshuggare vid norska firmor gör gemensam sak med kantstenhuggarna och förklarar strejk. Totalt 1 800 strejkande: 300 vid Hunnebo, Näset och Björneröd.

12 maj: N S Beer förklarar lockout mot fackanslutna arbetare. 250 av 350 anställda berörs.

26 juni: Konflikten i Bohuslän avslutad. Bohusläningen skriver: "Arbetarna har gjort en moralisk seger." Ordentlig prislista och bättre ordnat system. Konflikten beräknas kostat arbetarepartiet 80 000 kr och arbetarna och arbetsgivarna 400 000 kr.

Bohusläningen 1902

Strejker och avtalsstrider präglar året i allmänhet

18 februari: Täta arbetarkonflikter inom stenindustrin den senaste tiden, på grund av osäker konjunktur. Vissa tidningar anger att arbetspriser i Norge skulle vara betydligt högre, men enligt norska tidningar har priserna på en del orter reducerats ner till 40%.

Mars/april: Arbetsprisnedsättningar på norska stenexportörer med verksamhet i Sverige, med förhandlingar som följd.

15 maj: Arbetsnedläggelse vid två av Halmstads stenhuggerier och två utfartsplatser, sedan prislistor uppsagts. Enligt tidningen vill arbetarna förvägra arbetsgivarna föreningsrätten genom att kräva separata förhandlingar med respektive arbetsgivare.

29 maj: Hot om lockout vid Bohusläns och Hallands fin- och byggnadstenhuggerier om arbetsnedläggelse kommer till stånd, då prislistor förkastats av flertalet arbetareföreningar.

5 juni: "Sviter af storstrejken. Allmän verkstadslockout i Stockholm." Om blockaden av Separator ej upphör hotar mekaniska verkstadsägare stänga igen från och med 16 juni. En Lockout skulle beröra 5 000 arbetare. Stockholms stadsfullmäktiges beredningsutskott föreslår ändringar i delar av kap. 19 och 25, strafflagen.

19 juni: Om fulspel i arbetarrörelsen. Ett fåtal begagnar sig av en formell bildningsöverlägsenhet för att skaffa sig en ledande ställning i arbetarrörelsen, och utnyttja och lura in "hederliga" arbetare genom agitation och falska strejkordnar (Malmö) i strejker och allehanda för dem ekonomiskt skadliga vidlyftigheter.

10 juli: Om storstrejken i Göteborgs- och Bohuslän. I Göteborg 12 414 personer, Hisingshärads 1 665, Säfedals 3 710, Stångenäs 172, Lysekil 93, Qville härad 238 och Tanums härad 135 personer, lade under rösträttsdebatten i riksdagen ner sitt arbete. Ordningen blev inte nämnvärt störd. På en del platser nedlades arbetet utan arbetsgivarens tillstånd.

30 september: Om tyska regeringens tullförslag. En gatstenstull av 40 pfennig/100 kg skulle omöjliggöra svensk gatstensexport till Tyskland. Konsekvenser även för arbetare i Tyskland, enligt tyska tidningen.

20 november: I torsdags inlämnades en petition till tyska riksdagen från Aktie-Gesellschaft Borsholmer Granitwerk, F H H Koch & Bittorf & Bahl (Hamburg), Strassenban Gesellschaft, Zoeller, Wolfers, Droege & G Winter & Strömmer & Nilsson (Berlin), Steuzell & komp. (Stettin), Nic Petersen jr (Flensburg), Zerssen & komp., & Adolf Kiöver (Rendsburg): Tysksten kan ej erhållas i Östersjöhamnarna eller i östra provinserna på grund av stora avstånd mellan stenbrotten. Den skandinaviska graniten är dessutom överlägsen den tyska. Tyska stenbrott har tillräckligt avsättningsområde i mellersta, västra och södra Tyskland. Eventuella låga priser där beror på inhemsk konkurrens. Tyska stenbrott producerar gatsten en-

dast som biprodukt. Tull på gatsten ger ökning av asfaltsanvändning vilken kräver import, vilket ger höjda gatbyggnadskostnader. På sikt är detta tillintetgörande för gatstensindustrin. Undertecknade firmor är engagerade med 60 % av hela kapitalet i nordiska gatstensindustrin, tullen skulle således få stor konsekvens för tyskt kapital. Även Kust- och flodsjöfart och nordtyska speditorsplatserna Danzig, Stettin och Lübeck drabbas. Fullständig tullfrihet för utländsk gatsten yrkas.

Lyskekils Kuriren 1902

Strejker och avtalsstrider präglar året i allmänhet

Januari: Små notiser om nedgången i konjunkturen, bland annat att stenhuggeriet som varit huvudnäringen i Bovallstrand i stort sett är nedlagt.

15 mars: Artikel om frånvaron av olycksfallsförsäkring för stenarbetare som riskerar liv och lem för svältlöner.

15 mars: Christian August Krebs etablerar ny stenhuggerifirma, C Krebs, i Skee, Tjernö, Hogdals, Näsinge, Lommelanda, Tanums och Lurs socknar.

2 - 17 april: Svenska Stenhuggareförbundets 5:e kongress. Kuriosa: med 29 röster mot 18 antogs att förbundets avlönade funktionärer bör vara absolut nyktra.

19 april: Ljusning inom stenindustrin trots mörka profetior. En stenexportör har gått från 20 sysselsatta stenarbetare till 75.

23 april: "Gatstenshuggarelockout i Bohuslän?" De Forenedes stenhuggerier avskedade igår samtliga gatstenshuggare. Avsikten är okänd.

21 maj: Stenhuggarekonflikten i Halland. Grebbestads och Kämpersviks stenhuggarefackföreningar diskuterar på möte i Grebbestad om hur de kunna stödja arbetarna i Halland, då de nästan uteslutande tillverkar sten för A & J Tobison, Fjällbacka, vars sten levereras till Halmstadsbolaget. Inte främmande för stridsåtgärder.

3 september: Arbetarna i Fjällbacka, Kämpersvik, Grebbestad och Gisslegärde kommer som första åtgärd mot A & J Tobisons ovilja att förhandla, resa från sina arbetsplatser.

27 september: Artikel om Lundby stenhuggeri i Göteborg. Arbetet vid Lundby stenhuggeri nedlades för 14 dagar sedan, detta enligt arbetsgivaren på grund av brist på beställningar och dålig marknad i England. Disponenten Malmström lovade dock några arbetare att själva tillverka sten i berget om de kunde avyttra den, men detta sågs av skribenten som en manöver för att kunna kringgå gällande prislista. Malmström hade tidigare annonserat i norska och svenska Stenarbetaren, och lockat många att överge sina arbeten på andra platser med löfte om god förtjänst och långvarigt arbete i Göteborg. Då började ryktet gå om att det snart var slut på arbetet, och så lades arbetet ner. För några dagar sedan dök Malmström upp och vädjade till arbetarna att de skulle återgå till arbetet, och tillverka kantsten till en reduktion av priset med hela 30 öre. Arbetarna gick ej

med på detta utan vidare överenskommelse. "Nej, låtom oss, svenska arbetare, göra ett slut på sådana utplundringsförsök. Kamrater! Hållen fast vid Eder rätt och varen redo att gå i striden för denna. Då blir segern och vår."

29 oktober: Om socialistisk agitation, och hur det ser ut i de olika Bohuslänska stenhuggarsamhällena, organisatoriskt med mera. Bland annat beslut om bildandet av arbetarekommun för Askums socken.

20 december: Om Gemensamhetsakt för Allmänna arbetsgivareföreningens anslutna, där de bland annat förbinder sig att inte anställa eller förhjälpa arbetare som av arbetsgivareföreningens styrelse i enlighet med stadgarna förklarats invecklad i orättmätig arbetarkonflikt. Lysekils-Kuriren kommenterar: "Det är ju endast hos arbetarne man finner hätskhet och benägenhet för tvång?..."

Övrigt

Annonser om Stenhuggareförbundets kongresser.

Annonser om prenumeration på Steinarbeideren, för den som vill följa utvecklingen bland kamraterna i Norge.

Annonser för arbetstillfällen för stenhuggare.

Bohusläningen 1904

5 mars: Halmstads stenhuggeribolags stenhuggeri i Bohuslän har fastställt priset för ny stensort till, enligt arbetarnas yrkande, 2,85 kr/metern.

28 april: Konflikten inom gatstensindustrin i Bohuslän. Om uppsägning av prislista från organiserade gatstenschuggeriarbetare. Konflikten rör cirka 800 organiserade arbetare. Tryckta konjunkturer. Hot om avstängning om prislistan ej antas till 1 maj. Arbetarna måste även förbinda sig att ej delta eller stödja fackorganisationerna. "...Vi påpeka att dessa våra öfverenskommelser icke på minsta sätt innebära något angrepp på arbetarnes föreningsrätt..." Granitaktiebolaget C A Kullgrens Enka, Aktiebolaget Gunnersons Stenhuggerier, N S Beer & komp., Fredriksstads Stenhuggeri, J A Nielsen, Smögens Granitaktiebolag samt Hallands & Fjällbacka Stenhuggeriaktiebolag. Arbetarna hävdar stegrade levnadskostnader, och krav på bättre bearbetning av stenen än tidigare. Arbetsgivarna anger bland annat ökad användning av asfalt i Tyskland som orsak. Löne- och prisskillnader inom landet: i exempelvis norra Bohuslän är det dåligt betalt, i mellersta Bohuslän bättre, i Halland låga priser.

7 maj: Under januari-februari 1904 exporterades 103,460 deciton gatsten till Tyskland. Motsvarande period 1903 exporterades 33,371 deciton.

19 maj: Arbetare försvårar och förhindrar utlastning av sten tillverkad före konflikten i Bohuslän. Oro för att demonstrationerna ska övergå i våldshandlingar. Konsul Gunnerson i Lysekil hade veckan innan fått bistånd av kommissarie Hylengren och fjärdingsmän i Norrkila som spärrade av lastningsområdet.

28 maj: Protester mot blockadbrytare i onsdags. Till Kullgrenska stenlastareplatsen i *Bansvik (?)* anländer en kutter. Allt går relativt lugnt till.

28 maj: Svenska stenhuggareförbundets 6:e kongress. Fast kontingent av 40 öre/vecka från och med 1 januari 1905. Beslut om förtydligande i stadgarna, så möjlighet lämnas till alla arbetare vid stenindustrin att vinna inträde. Kontingenten för transportarbetare, stenkörare och motsvarande är 25 öre/vecka. Understödet dock lika för alla.

16 juni: Strandande förhandlingar i Bohuslän trots landshövdingens medlingsförsök. Stor demonstration till sjöss runt logementfartyget Skandia den 15 juni i Lysekil.

5 juli: Infernaliska "konserter". Demonstranter i Vrångebäck hälsar båten Skandia med 20 - 30 lastarbetare välkomna, med konsert natt och dag under hela lastningen (J A Nielsen). Instrument: plåthinkar med skrot, rälsstumpar, trianglar med mera. När Skandia försöker ankra vid Fogelvik möts de av en "ytter värre musikkår!" När Skandia anländer i Ramsvik (Gunnerson) "...blefvo demonstrationerna synnerligen intensiva". Någon från båten kastar här en flaska mot de demonstrerande stenhuggarna och skadar en annan i huvudet, och en annan får en skärva på örat. Den skyldige grips men lösgörs morgonen därpå. Understödet utbetalas enligt Lysekils-Kuriren punktligt varje vecka. Utredning om högre understöd till familjefäder med mer än fyra barn. Inga tecken på stridens avveckling.

14 juli: 15-tal arbetare vid Kullgrenska bolaget transporterades natten till den 13 juli till skärgården. 100-tal organiserade arbetare demonstrerade vid hamnen. Tre lastare som tidigare blivit slagna reste hem till Dalsland.

11 augusti: "Lastningsblockadens upphäfvande?" Förfrågan från Landssekreteriatet om blockadens upphävelse och underhandlingarnas början. Stenhuggeriförbundets styrelse sänder cirkulär till berörda avdelningar att frågan skall tas allvarligt.

30 aug: Den 29 augusti frikändes stenhuggare P C Bergqvist för dynamitattentatet i Pinnevik.

Bohusläningen 1908

Vinbräckakonflikten, men även arbetarkonflikter i hela landet

Juni: Göteborgsångaren Dahlia blockeras vid Malmö. Kullgrens Enka drabbades, och allt lastningsarbete inställt. Stämningen hotfull men inte våldsam. Kanonbåten Skäggald anländer med 116 man. Arbetarna fortsätter att använda ickevåld, och kritiska röster höjs över det ovettiga att sända militär. 600 arbetare lämnar en skrivelse till landshövdingen den 18 juni, om att militären bör bortdragas då deras närvaro uppmuntrar till oroligheter och våldsamma handlingar, från båda sidor. 19 juni är Dahlia färdiglastad. Flera båtar, lastbåtar och ångare i blockad i slutet av juni. (Gäller inte bara stenindustrin.)

1 juli: Oroligheter i Göteborgs hamn, magasinkomplex i lågor och stenkastning mot polisen. (Transportarbetareförbundet.) Arbetsnedläggelse på cirka 25 ångare. Arbetet utförs istället av engelsmän. Tumult kring Järntorget, där polis gör

utfall med sablar och batonger mot samlade arbetare. Flera sårade. 2 juli är lugnet återställt.

1 juli: Ångaren Luttis manskap möts av "kattmusik" halva natten i Lysekil.

2 juli: Möte mellan samtliga fackföreningars medlemmar i Lysekils Folkets hus (400 närvarande) Resultat: Hellre strid till det yttersta än undfallenhet.

4 juli: Stenkastning på Stångenäs mot ångaren Lutti och polisen, varpå lastningen uppsköts till klockan 1:00 på natten fram till förmiddagen i går, då den på nytt avbröts på grund av stenkastning. Lutti avgick till Rotterdam. Lastningsmanskapet for vidare till Vinbräcka och den blockerade ångaren Flora, där demonstranterna uppgår till 150 man, och bevakningen endast av sex man.

7 juli: Meddelande från landshövding Lagerbring att transportarbetarekonflikten i Göteborg spritt sig till lastplatser i distriktets nordligare delar, hätska angrepp mot landshövdingen och länsstyrelse har förekommit. Skriver om att inte använda större makt än behovet kräver: Först när humanitet och besinning inte förslår, griper man till skarpare vapen så som på Malmön och Vinbräcka. Kritiserar tidningarna.

7 juli: Vinbräckakonflikten. Kronolänsman Hyllengren ombord på Flora på fredagskvällen mot Vinbräcka, där 500 - 600 personer demonstrerade, ingen lastning möjlig. Klockan 7 på morgonen ankrade Skäggald, och vid 10:30 anlände båda till bryggan där halva demonstrationsstyrkan från natten innan förde oväsen. Kapten Liljectantz hotade att med vapenmakt tilltvinga sig respekt om demonstranterna blev våldsamma. Lastningen påbörjades, varpå stenkastningen från pojkar tilltog. Arbetet försvårades då lastvagnar förstörts under natten. Stenkastningen tilltar på allvar. Hyllengren träffas så småningom i bakhuvudet. Blodig ropar han mot demonstranterna: "Ser ni hvad ni gjort, nu må det vara slut!" En revorverkula träffade samtidigt en stenhög i närheten av länsmannen, enligt Hyllengren. Flottisterna öppnade då eld med lösa skott på givet tecken, och från Skäggald avlossades ett kanonskott som varning. Demonstranterna retirerar upp i bergen. Lastningen fortsatte ostörd fram till 17:30. Det påstås att skarpa skott använts av lastningsmanskapet, och att sju kulor med kulspruta avlossats från Skäggald mot en bergvägg vid sidan om demonstranterna. Hur det verkligen förhåller sig är svårt att avgöra enligt Bohusläningen.

8 juli: Social-Demokraten i Stockholm uttrycker sin oro över att arbetarnas brist på "självbehärskning" ska ge borgarna försprång i den fackliga kampen.

16 juli: Socialistiska huvudorganet menar att arbetarna vid lågkonjunktur skall inskränka sig till att försvara redan vunna positioner. (Nämner den ungsocialistiska ligistbragden i Malmö.)

16 juli: "Anarkistplaner i Bohuslän?" Dynamitstöld i Lysekil. 14 kg dynamit stulet ur Skandinaviska granitaktiebolaget och C A Kullgrens Enka gemensamma uppdrag. Resultatet blir att förmannen Elof Johansson får sitt medgivande om att få ha

upplag på 50 kg dynamit indraget, då säkerhetsföreskrifterna ej följts. Man håller det inte för otroligt att anarkister varit i farten.

